

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN

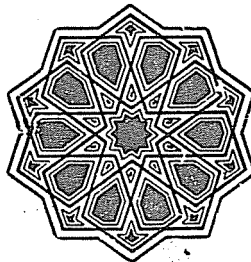

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXV

MESİH VE MEHDİ İNANCI ÜZERİNE

(Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)

Doç.Dr.Ethem Ruhi FİĞLALİ

Mesih ve Mehdî inancı, yalnız İslâm kültüründe değil, hemen bütün dinlerde, özellikle Yahudilik ve Hristiyanlıkta önemli bir yer tutar. Medeniyetlerin hiçbir zaman mutlak saf olmadığı ve insanların, değişik kültürlerden dâima etkilendiği gerçeği gözönüne alınırsa, insanlık tarihinde “mehdî” ve daha sonraları ortaya çıkan “mesih” inancının dinlerde “müşterek bir fenomen” oluşu yadırganmamalıdır.

Biz bu çalışmamızda, bu “müşterek fenomen”in, İslâm Mezhepleri Tarihi açısından umûmî bir manzarasını çizmeye ve bilhassa İslâm kültüründeki, Yahudi ve Hristiyan din ve kültürlerinden etkilenmiş olduğu intibahı uyandıran “Mesih” ve “Mehdî” anlayışlarını, ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız.

Mesih

Mesih kelimesi, Arapçaya Âramca Meşîha veya İbrânice Ha-Meşîha'dan geçmiştir¹. Arapçada, “ölçmek, meshetmek, günahlardan temizlenmiş, sıddık (tereddütsüz inanan), yürüyen, seyahat eden” anlamlarına gelir² ve peygamber İsâ b. Meryem'in sıfatı olarak kullanılır.

Kelime, kaynağı itibariyle de “beklenen kurtarıcı”ya verilen bir sıfat durumundadır ve bilhassa Yahudilik ve Hristiyanlığın vazgeçilmez inanışları arasındadır.

Bilindiği gibi Yahudilik, yaklaşık M.Ö. 1200 yıllarında Hz.Mûsâ ile başlamıştır. O, İsrâilîgullarını Mısır'dan, Firavun'un esâretinden kurtararak bir “millet” haline getirmiş; ama kendisi “Arz-ı Mev'ûd”a (Söz Verilen Toprak) giremeden vefat etmiştir. Yerine geçen Yeşu (Yo-

1 C.W. Emmet, “Messiah”, *ERE (Encyclopaedia of Religion and Ethics)*, ed. by J. Hastings), 8/571; M. Bu, “Messiah”, *JE (The Jewish Encyclopaedia)*, 8/505.

2 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut 1374-76), 2/593-98; el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil* (İst. 1296), 1/207.

şua) zamanında “Ken’ân Ülkesi” ele geçirilmiş ve Şilo’da, Gerizim dağında, “dinî merâsim ve takdîmelerin” yerine getirilmesi için bir “Mez-bah” inşâ edilmiştir. Ancak burası, yaklaşık M.Ö. 1100 yılında tahrib edilmiştir. Daha sonra M.Ö. 1015 yılına kadar süren Dâvud’un saltanatında, Yerusâlim merkez yapılmış ve “Mâbed”in inşâsı için hazırlıklar tamamlanmış ise de, bunu gerçekleştirmeye imkân bulunamamıştır. Yahudi krallığı, en muhteşem devrine Süleyman Peygamber ile ulaşmıştır. M.Ö. 1007 yılında “Mâbed” (Beyt-ha-Mikdaş) inşâ edilmiştir. M.Ö. 977 yılında Süleyman Peygamberin ölümü ile memleket ikiye ayrılmış; güneyde Yehuda, kuzeyde İsrâil krallıkları kurulmuştur. M.Ö. 719 yılında İsrâil’in Asur, M.Ö. 586 yılında da Yehuda’nın Babil krallıkları tarafından işgali ve “Mâbed”in tahribi ile bağımsızlıkları son bulmuştur.

İsrâiloğulları, yıllar süren Babil esâretinden (M.Ö. 586-538) İran İmparatorunun lûtfu ile kurtulup tekrar Filistin’e dönerler. Ancak M.Ö. 332 yılında Büyük İskender’in istilâsına kadar da İran kontrolünde kalırlar. Maamafih İran imparatorunun şahsî yardımı ile, Yahudi dininin temelini teşkil eden “Mâbed”i yeniden inşâ ederler. Büyük İskender’in ölümünden sonra (M.Ö. 322), Yunan hâkimiyetinin baskılarına mâruz kalan Yahudiler, M.Ö. 165-164 yılında “Kutsal Mâbed”i yeniden ele geçirip Yunan tanrılarında temizlerler ve M.Ö. 157 yılında siyâsî ve dinî yönden bağımsız bir Yahudi devleti kurarlar. Ne ki bu devlet de M.Ö. 37’de Romalıların hâkimiyetleri ve “Mâbed”i tahribleri ile son bulur ve Yahudiler, 1948 yılı sonlarına kadar yabancı hâkimiyeti altında ve sürgünde yaşamaya mahkûm olurlar.

“Mâbed”in yıkılması Yahudiler için fevkalâde mühimdir; çünkü Yahudiler, “Mâbed”in yıkılışı ile günlük ve mevsimlik birtakım ibâdetlerini yapamaz, kurban takdîmelerini icrâ edemez duruma düşmüşlerdir. Bu ve “Kutlu Topraklar”dan sürülmüş yahudilerin durumları, onları, kendilerini esâretten ve sürgünden kurtarıp “Arz-ı Mev’ûd”a yeniden kavuşturacak ve “Mâbed”i yeniden kuracak bir “kurtarıcı”ya beklemeye sevketmiştir³. Nitekim bu konuda bir örnek olmak üzere şu cümleler nakledilebilir: “Fakat yeniden dirilme zamanı gelmeden önce İsrâil’e has bir olay vâki olacaktır: Peygamberlerin verdikleri sözlere uygun olarak biz inanırız ki, İsrâiloğulları sürgünden bir Mesîh sayesinde kurtulacaklardır. Bu inancı akıl da kabul eder; zira Allah âdildir. Mademki bizi günahlarımızdan ötürü memleketten ve bağımsızlıktan mahrum eden O’dur, bu cezânın da bir sonu olmak

3 Krş.: P. Hitti, *History of the Arabs* (London 1964), 116 (Arapça terc.: *Târihu'l-'Arab*, Dâru'l-Keşşâf yay. 1965, 1/160).

gerektir. David'in oğlu Mesih gelecektir. Yerusâlim'i düşmandan temizleyecek ve kavmi ile oraya yerleşecektir. İsrâiloğulları bulundukları yabancı memleketlerden Filistin'e toplanıp geldikleri zaman, yeniden dirilme zamanı da gelmiş olacaktır. Süleyman'ın inşâ ettiği Mâbed yeniden binâ edilecek, Allah'ın nûru (sekine) yine onun üzerine yerleşecek, genç-ihtiyar, efendi-köle bütün İsrâillilere nübüvvet nûru ihsan edilecektir. Bu mukaddes devir, zamanın sonuna, yani bu dünya yerini diğerine terk edene kadar devam edecektir⁴."

Ayrıca onlar, bu hususta, bizzat Tevrat'ın da kendilerine ışık tuttuğunu ve ona dayandıklarını söylerler⁵. Romalıların Yerusâlim'i (Kudüs) işgali ve "Mâbed"i yıkmaları, veya büyük bir ihtimalle onlardan önceki esâret devirlerinde başlayan "Mesih'i bekleyiş" faaliyeti⁶, Yahudi tarihinde yüzyıllar boyu pek çok Mesih'in doğmasına⁷ ve hattâ Mesih inancının, imân esasla içine girmesine sebep olmuştur⁸. Mesclâ Saadia Gaon (Arapça adıyla Saïd b. Yûsuf el-Feyyûmî) (892-942), "Mesih'e intizar, hesâb ve nihâi hüküm hakıdır" derken, Amerika Birleşik Devletlerindeki Yahudi din adamları, 1896 yılında Milwanke şehrinde akdettikleri Kongre'de, "Mesih'e intizar" konusunda fikir birliğine varmışlardır⁹.

İsâ b. Meryem'in İsrâiloğulları arasından çıkarak kendisinin İsrâil-oğullarına gönderilmiş bir peygamber olduğunu söylemesi, ama buna karşılık, Yahudilerin zihinlerinde ve gönüllerinde yaşattıkları, onları esâretten kurtarıp "Mâbed"i yeniden kurmaya yönelmiş faaliyetlerde bulunmak yerine yumuşak davranması, sevgi ve adâleti aşılamaya ça-

4 Isaac Husik, *A History of Mediaeval Jewish Philosophy* (New York 1958), 45; Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri* (Ankara 1965), 126-7.

5 Tevrat'taki "mesih"le ilgili âyetler son derece müphem ve yoruma müsâittir. Meselâ: "... İsrâil üzerine hükümdar olacak adam bana senden çıkacak; ve onun çıkışı eski vakitten, ezeli günlerdendir." (Mika. V, 2. Kitâb-ı Mukaddes, İst. 1949); "... İşte, kralın âdildir ve kurtarıcıdır, alçak gönüllüdür ve bir eşek üzerine, evet, eşek yavrusu sıpa üzerine binmiş sana geliyor... ve selâmet sözünü milletlere söyleyecek; ve onun hâkimiyeti denizden denize ve İrmaktan yerin uçlarına kadar olacak." (Zekerya, IX, 9-10); "... Rabbin büyük ve korkunç günü gelmeden önce, ben size peygamber İlyâ'yı göndereceğim..." (Malaki, IV, 5); "Allahın Rab senin için aramızdan, kardeşlerinden benim gibi bir peygamber çıkaracak; onu dinleyeceksin..." (Tesniye. XVIII, 15 v.d.).

6 M. Bu ("Messiah", *JE* 8/512), Mesih kavranının ne zaman ve nasıl doğduğunun henüz kesinlikle cevaplandırılmamış bir soru olduğu görüşündedir.

7 Yahudilerdeki sahte mesihler hk. bk.: A.M. Hyamson, "Messiah (Pseudo-)," *ERE*, 8/581-88; Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 126-7, 128, 133 ve çes. yer. *Siyonizm ve Türkiye* (Ankara 1973), 17 v.d.; İ. Alaettin Gövsa, *Sabatay Sevi* (İst. trz.), 15 vd.

8 Emmet, "Messiah", *ERE*, 8/581.

9 Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 127, 130.

hışması, kendisinin Yahudilerce “Mesih” olarak tanınmamasına sebep ve dolayısıyla onları, yeniden kendilerini kurtartacak bir mesihî bekletir olmuştur. Onlara göre gerçek “Mesih”, Dâvud oğlu Mesih’tir, ama ondan önce Yûsuf oğlu Mesih gelecektir. O, İsrâilîoğullarını etrafına toplayıp Yerusâlim’e (Kudûs) yürüyecek ve orada, düşman kuvvetlerini yendikten sonra, “Mâbed ibâdeti”ni yeniden kuracak ve hâkimiyetine kavuşacaktır. Bunun üzerine bir kısmına göre Armilus, bir kısmına göre de Ye’cûc ve Me’cûc¹⁰, yardımcılarıyla Kudûs önlerinde görünecek ve Yûsuf b. Mesih’le savaşıp onu öldürecektir. Bir kısmına göre vücudu Kudûs sokaklarında gömülmeden duracak, bazılarına göre de cesedi meleklerce Dâvud oğlu Mesih’in gelişine kadar saklanacaktır¹¹.

Hristiyanlara göre ise, İsa’nın “Mesih” olarak geleceği Tevrat’ta açıkça yazılı idi; fakat Yahudiler, bu metinlerde değiştirmeler yaparak onu tasdikten kaçınmışlardır¹². O, Romalılar tarafından, Yahudilerin şikâyeti üzerine çarmıha gerilmiş ve orada insanların “günahları için” ölmüştür. Gömüldükten üç gün sonra kıyâm etmiş; Havârilere görünmüş; onlarla yemek yemiş ve sonunda Allah’ın yanına çıkarak O’nun sağına yerleşmiştir¹³. O, kıyâmetten önce gelecek, dünyayı sulh ve adâletle doldurup kendine inanmayanlardan öc alacak ve saltanatı ebedî olarak sürecektir¹⁴.

Buna göre Yahudi Mesih’i ile Hristiyanların Mesih’i arasındaki kesin fark şudur: Yahudiler, Mesih olarak yeni bir şahsın gelmesini beklerken, Hristiyanlar İsa b. Meryem’in ric’at’ine yani dönüşüne inanmaktadırlar. Ric’at, bir insanın öldükten bir süre sonra bu dünyaya yeniden dönmesi demektir. Dönüş için süre, kırk gün ile dünyanın son gününe kadar değişmektedir. Bu inanç, eski ve yaygın D c e t i s m inanışına bağlanmaktadır. Bu inanışa göre İsa - Mesih, gerçekte ölmemiş, öyle görünmüştür. Dünyadaki vazifesi sona ermemiş,

10 Kur’an-ı Kerim’deki Ye’cûc-Me’cûc âyetleri: Kehf (18), 94-97; Enbiyâ (21), 96.

11 M. Bu, “Messiah”, JE, 8/511-2.

12 G.F.Moore, *Judaism in the First Centuries of Christian Era* (Harvard 1926), 1/90’dan Y.Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 131.

13 Krş: Matta. 27/1-66, 28/1-20; Markos. 15/1-47, 16/1-20; Luka. 23/1-56, 24/1-53; Yuhanna. 19/1-42, 20/1-31; Korintoslulara Birinci Mektup. 15/3 v.d.; İbrânîlere Mektup. 13/12 v.d.. Meselâ İbn Cerir et-Taberî de (*Tefsiru’l-Beyân*, M.M. Şâkir-A.M. Şâkir neşri, Kahire 1960, 6/437), Hasan’dan gelen bir rivâyette onun Allah’ın yanına yükseltildiğini ve gökyüzünde O’nun yanında olduğunu nakleder. Ayrıca İsa’nın çarmıha gerildikten sonra dirilmesi, Havârilere görünmesi, Vehb b. Muncbbih’den gelen rivâyetle, İslâm kültüründe de yer almıştır. Bk.: es-Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi-Tefsiri bi’l-Me’sûr* (Mısır 1314), 2/239 v.d.

14 Korintoslulara Birinci Mektup. 15/22 v.d.

kesintiye uğramıştır. Yarım kalan vazifesini tamamlamak ve zafere ulaşmak üzere tekrar dünyaya gelecektir¹⁵.

* *

İslâm kültüründe ise M e s î h, M e h d î inancı ile birlikte oldukça mühim bir yer tutar. Herşeyden önce “el-Mesîh” kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de, gerek tek olarak gerek “İbn Meryem” ile beraber birkaç yerde geçer¹⁶. Ancak bu âyetlerin hiçbirinde, bu kelime, Yahudilik ve Hristiyanlıktaki mânaları, yani “beklenen bir kurtarıcı”yı kastetmez. Gerçi gerek âyetlerde gerek hadîslerde rastlanan¹⁷ “el-Mesîh” kelimesiaden, tereddütsüz “İsâ b. Meryem”in anlaşıldığı açıktır¹⁸. Ne var ki Yahudilerin bekledikleri bir “Yahudi Mesîh”i ile Hristiyanların r i c ‘ a t ’ine inandıkları “İsâ b. Meryem”, hakkında İslâm’ın tavrı nedir? sorusuna verilebilecek en kestirme cevap şu olabilir: Kur’an-ı Kerim, Yahudi ve Hristiyanların bu konudaki görüşlerine hemen de hiç iltifat etmemiş ve bünyesinde bu konuda açık bir işarete yer vermemiştir.

Bilindiği gibi İsâ b. Meryem, Kur’an-ı Kerim’e göre, Allah’ın İsrâiloğullarına gönderdiği ve mucizevî bir şekilde doğmuş olan peygamberi, “Rûhu’l-Kudüs”le desteklenmiş Kendinden olan bir Sözü’dür. Kendisinden önce gelen Tevrat’ı tasdik etmekle beraber, İsrâiloğullarına Kitâb’ı, hikmeti Tevrât ve İncil’i öğretecek ve onları O’nun kulluğuna yöneltecek bir nebîdir. Ancak İsrâiloğulları onu inkâr etmişler; daha sonra Hristiyanlar da onun Allah’ın oğlu ve hattâ Allah olduğunu ileri sürmüşlerdir; o ise Allah’ın sâdece bir peygamberi ve kuludur¹⁹. Durum bu merkezde olmasına rağmen, Yahudiler onu yalancılıkla itham etmişler ve “öldürdük” demişlerdir. Oysa onu ne öldürmüş ne de asmışlardır.

Maamafih İsâ’nın çarmıha gerilmesi, ölmesi ve yükseltilmesi (r e f ‘) meselesinde, İslâm dünyasındaki fikirlerin birbirleriyle oldukça çatışır

15 Bk. A. Foriescue, “Docetism”, ERE, 4/832-35; krş., I. Friedlander, *Jewish-Arabic Studies*, pp. 482-3’den Y. Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 216.

16 “Mesîh” kelimesi Kur’an’da yalnız olarak: Nisâ (4), 172; Tevbe (9), 30; “İbn Meryem” ile: Nisâ (4), 157; Mâide (5), 17, 72, 75. âyetlerde geçer.

17 Msl. bk.: Âl-i İmrân (3), 45; Buhârî, *Sahîh* (İst. 1315), 7/58, 8/72; Muslim, *el-Câmi u’s-Sahîh* (İst. 1329-33), 1/107-8.

18 Gerçi A.J. Wensinck (“Mesîh”, *İslâm Ans.*, 8/124), Âl-i İmrân (3), 45. âyetine dayanarak “el-Mesîh” kelimesinin burada “bir özel isim yerine kullanıldığı tahmin olunabilir; fakat harf-i târife, Kur’an’da Arapça olmayan kelimelerle bir arada rastlanmamaktadır” diyerek şüpheli bir ifade kullanmaktadır.

19 Msl. krş.: Bakara (2), 87, 253; Âl-i İmrân (3), 45-53, 59; Nisâ (4), 171, 172; Mâide (5), 17, 72-6, 114, 116-7; En’âm (6), 85; Tevbe (9), 30-1; Meryem (19), 16-36; Mu’minûn (23), 50; Zuhruf (43), 57-9; Saff (61), 6, 14; Buhârî, 4/138.

durumda olduğu görülmektedir. Gerçi Hz.İsâ'nın çarmıhta Yahudiler tarafından öldürülmediği, Allah'ın onu Kendi katına r e f ' ettiği, yükselttiği, yücelttiği kesindir²⁰. Ancak bu yükseltme işinin beden ile mi, yoksa ruh ile mi; beden ve ruh diri olarak mı, yoksa beden ölü ruh diri olarak mı ref' olunduğu ve Kıyâmetten önce dönüşü hususları oldukça müphemdir ve ilk devirlerden beri müfessirleri hayli uğraştırmış ve herbirini değişik açıklamalar yapmaya zorlamış bir konudur.

Esâsen Kur'an-ı Kerim'de, Hz.İsâ'nın ref'i ve vefatı ile ilgili üç âyet vardır:

1. Âl-i İmrân Sûresi (3), 55. âyet: Allah demişti ki: "Ey İsâ! Ben seni eceline yetireceğim, seni Kendime yükselteceğim (*innî muteveffiki ve râfi'uke ileyye...*), inkâr edenlerden seni tertemiz ayıracam; sana uyanları, kıyâmet gününe kadar, inkâr edenlerin üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz Bana'dır. Ayrılığa düştüğünüz hususlarda aranızda hükmedeceğim.

2. Nisâ Sûresi (4), 155-159. âyetler: Sözleşmelerini bozmaları, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, peygamberleri haksız yere öldürmeleri, "Kalblerimiz perdelidir" demelerinden ötürü Allah, evet, inkârlarına karşılık onların kalblerini mühürledi, onun için bunların ancak pek azı inanır. Bu, bir de inkârlarından, Meryem'e büyük bir iftirâda bulunmalarından ve "Allah'ın Resûlü Meryem oğlu İsâ Mesih'i öldürdük" demelerinden ötürüdür. Oysa onu öldürmediler ve asmadılar, fakat onlara öyle göründü. Ayrılığa düştükleri şeyde, doğrusu şüphededirler, bu husustaki bilgileri ancak zanna uymaktan ibarettir, kesin olarak onu öldürmediler; bilâkis Allah onu Kendi katına yükseltti (*bel rafa'ahullahu ileyhi*). Kitâb ehliden, ölmeden önce, İsâ'ya inanmayacak yoktur. O, -gerektiği gibi inanmadıklarından- kıyâmet günü onların aleyhine şahid olur.

3. Mâide Sûresi (5), 116-117. âyetler: Allah, "Ey Meryem oğlu İsâ! Sen mi insanlara 'Beni ve annemi Allah'tan başka iki tanrı olarak benimseyin' dedin?" demişti de, "Hâşâ, hak olmayan sözü söylemek bana yarasmaz; eğer söylemişsem, şüphesiz Sen onu bilirsin; Sen, benim içinde olanı bilirsin, ben Senin içinde olanı bilmem; doğrusu görülmeyeni bilen ancak Sensin" demişti, "Ben onlara sâdece 'Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin' diye bana emrettiğini söyledim. Aralarında bulunduğum müddetçe onlar hakkında şahiddim, beni öldürdüğünde (*felemmâ tevefeytenî*) onları Sen gözlüyordun, Sen herşeye Şahiddin"

20 Nisâ (4), 157-8.

İsâ b.Meryem'in ref'i ve vefatı ile ilgili deliller yalnızca bu âyetlerden ibaret olsaydı, bir bakıma mesele yoktu, denebilirdi; ama hadislerde söz konusu edilen, İsâ'nın Kıyâmet Günü'nden önce döneceğine dair hükümlerin varlığı, müfessirleri, âyetlerde geçen kelimelerin bilinen açık anlamları dışında te'vîl (yorum) yoluna gitmek ve âyetleri hadislerdeki görüşler istikametinde açıklamak zorunda bırakmıştır.

Nitekim Deccal'ın çıkışı ile ilgili olan â h â d h a b e r 'lerde²¹, İsâ b.Meryem'in nuzûlü (inşi) açıkça belirtilmiştir²². Şurası dikkat çekicidir ki, hadislerde Kıyâmet'in kopuşuna dair on alâmet²³ arasında açıkça yer alan İsâ b.Meryem'in "semâdan nuzûlü", iniş yeri, inişinden sonraki faaliyetleri ve Deccal ile çarpışması²⁴ ve kendisinin de Hz.Muhammed'in halifesi ve bir ümmeti olarak, Müslümanların imamı durumunda olan Mehdi'nin arkasında namaz kılışı²⁵, dünyadaki hayat süresi²⁶ ve nihayet eceli ile ölüp Hz.Peygamber'in yanına gömülmesi²⁷ en küçük ayrıntılarına kadar rivâyet edilmek suretiyle âdetâ resmedilmiş işe de²⁸, Kur'an-ı Kerim'deki yukarıda verilen âyetlerin açıklaması ile alâkahi hiçbir iz, işaret ve haber yok gibidir.

21 Krş.: *Tefsiru'l-Menâr* (Kahire 1368), 3/317; ez-Zebîdî, *Sahih-i Buhâri Muhtasarı - Tecrid-i Sarih Tercemesi* (Ankara 1969), 4/532. Ancak bu arada, bu konudaki haberlere "müte-vâtir" diyenler de vardır. Msl. bk.: İbn Kesir, *Kitâbu'n-Nihâye ev el-Fiten ve'l-Melâhim* (Kahire, trz.), 1/24; el-Keşmirî, *et-Tasrih bi-mâ Tevâtere fi-Nuzûli'l-Mesih* (Haleb 1385)'de Muhammed Şefi'in Mukaddime'si, s. 56; Ensârî, *el-Fethu'r-Rabbânî fi'r-Reddi âle'l-Kâdiyânî* (Dehli 1311), 13.

22 Msl. bk.: Nu'aym b. el-Hammâd, *Kitâbu'l-Fiten ve'l-Melâhim* (Âtuf Efendi Ktb. Nu. 602), 45 a, v.d.; el-Buhârî, *Sahih*, 4/143; Muslim, *Sahih*, 8/176 (Türkçe. terc. 8/429); Tirmizî, *Sahih* (Kahire 1931-34), 9/75 v.d.; Ebû Dâvud, *Sunen* (Mısır 1371), 2/431-2; İbn Mâce, *Sunen* (Kahire 1972), 1357, 1359, 1363; Ahmed İbn Hanbel, *Musned* (Mısır 1313), 1/276-7, 2/37, 272, 276-7, 394, 411; el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek* (Riyad 1968), 4/478; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr* (Mısır 1314), 2/242-245; et-Taberî, *Tefsir*, 4/456-7.

23 Bk.: el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek*, 4/428; Ebû Dâvud, *Sunen*, 2/429-30.

24 Bk.: el-Buhârî, *Sahih*, 4/143; Ebû Dâvud, *Sunen*, 2/432; İbn Mâce, *Sunen*, 1362-3; İbn Hanbel, *Musned*, 2/272, 394; el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek*, 4/478; Nu'aym b. el-Hammâd, *el-Fiten*, 45, a, v.d.; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 2/242-5.

25 Tirmizî, *Sahih*, 9/75-8 (İbnu'l-Arabî şerhi); el-Meclisî, *Bihârul-Envâr* (Tahran 1376-92), 14/348-9; İbnu'l-Arabî, *Fusûsul-Hikem* (Mısır 1365), 1/163, *et-Ta'likât* 2/224-5 (Türkçe trc. 191); es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 2/242, 245; el-Fahru'r-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr* (Mısır 1357), 11/104; el-Keşmirî, *et-Tasrih* . . . M.Şefi'in Mukaddime'si, 37.

26 Bk.: es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 2/242, 245; Nu'aym b. el-Hammâd, *el-Fiten*, 47 b; Ebû Dâvud, *Sunen*, 2/432.

27 el-Keşmirî, *et-Tasrih*, 239-40; el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî* (Kahire 1383), 6/16; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 2/245.

28 Hz. İsâ'nın nuzûlü hakkındaki haberler için bk.: el-Keşmirî, *et-Tasrih bi-mâ Tevâtere fi-Nuzûli'l-Mesih*, Haleb 1385/1956.

Bu durumda, Kur'an-ı Kerim'e göre, Hz. İsmâ'nın çarımıha gerilmediği ve fakat ref' olunduğu veya çarımıha gerildiği ve fakat orada ölmeyip ref' olunduğu açıktır. R e f' kelime olarak, "bir şeyi yukarı koymak, mânen yüceltmek, yükseltmek, kaldırmak" anlamlarındadır²⁹. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in çeşitli yerlerinde de bu ve bunlara yakın anlamlarda kullanılmıştır³⁰. Meselâ r e f' kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de geçtiği yerler ve ifade ettiği mânalar şöyledir:

"Sizden kesin söz almıştık. Tûr dağını üzerinize kaldırmıştık (tepe-nize dikmiştik) (*rafa'nâ*)..." (Bakara (2), 63).

"İbrâhîm ve İsmâîl, Ev'in (Kâbe) temellerini yükseltiyordu (*yerfa'u*)..." (Bakara (2), 127).

"... Söz vermeleri için Tûr'u üzerlerine kaldırdık (*rafa'nâ*)..." (Nisâ (4), 154).

"Bu, İbrâhîm'e, milletine karşı verdiğimiz hüccetimizdir. Dilediğimizi derecelerle yükseltiriz (*nerfa'u*)..." (En'âm (6), 83).

"Verdikleriyle denemek için sizi yeryüzünün halifeleri kılan ve kiminizi kiminize derecelerle üstün kılan O'dur (*rafa'a*)..." (En'âm (6), 165).

"... Dilediğimizi derecelerle yükseltiriz (*nerfa'u*)..." (Yûsuf (12), 76).

"Ana-babesını tahtın üstüne çıkardı (oturttu) (*rafa'a*)..." (Yûsuf (12), 100).

"Gökleri. gördüğünüz gibi, direksiz yükselten... (*rafa'a*)". (Ra'd (13), 3).

"Onu (İdris) yüce bir yere yükselttik... (*rafa'nâhu*)". (Meryem (19), 57).

"Allah'ın yükseltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde, insanlar sabah-akşam O'nu tesbîh ederler (*turfa'a*)". (Nûr (24), 36).

"... Güzel sözler O'na çıkar; o sözleri de yararlı iş yükseltir (*yerfa'uhu*)..." (Fâtır (35), 10).

"... Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini kimine derecelerle üstün kıldık (*rafa'nâ*)..." (Zuhruf (43), 32).

29 Bk.: İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 8/129-131.

30 Krş.: ed-Dâmiğânî, *İslâhu'l-Vucûh ve'n-Nazâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Beyrut 1970), 206-7.

“Ey inananlar! Seslerinizi Peygamber’in sesini bastıracak şekilde yükseltmeyin (*lâ terfa’û*)...” (Hucurât (49), 2).

“O, göğü yükseltmiştir (*rafa’ahe*)...” (Rahmân (55), 7).

“Kıyâmet koptuğunda, kimini alçaltacak ve kimini yükseltecek (*râ-fi’a*) olan o hâdisenin oluşunu yalanlayacak kimse çıkmaz...” (Vâkıa (56), 1-3).

“Ve yükseltilmiş (*merfû’a*) döşekler üstündedirler” (Vâkıa (56), 34).

“...Allah içinizden inanmış olânları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin (*yerfa’i*)...” (Mücadele (58), 11).

“Yükseklik miktarını yükseltti (*rafa’a*), onu düzenledi...” (Nâziât (79), 28).

“Orada, yükseltilmiş (*merfû’a*) tahtlar vardır” (Gâşiye (88), 13).

“Göğün nasıl yükseltildiğine (*rufi’at*) bakmıyorlar mı?” (Gâşiye (88), 18).

Görüldüğü gibi, âyetlerde, r e f ‘ kelimesi, daha çok mânevî yükseklik, üstünlük ve üstte oluş anlamlarına gelmektedir. Buna rağmen bir kısım müfessirler, Hz.İsâ’nın geri gelişine (*ric’at*) dair haberlerin gerçekleşmesini veya başka bir ifadeyle doğrulanmasını sağlamak için, Nisâ sûresinin 158. âyetini maddî anlamda ele almakla kalmamış, r e f ‘ e bir de “s e m â” kelimesini ekleyerek İsâ b.Meryem’in canlı olarak be deniyle semâya kaldırıldığını (*ref’*) ve hâlen orada canlı olduğunu, ayrıca bu konudaki “*innî muteveffike ve râfi’uke ileyye*” (Âl-i İmrân (3), 55) âyetindeki kelimelerde “*takdim-te’hîr*” bulunduğunu ve böylece âyetin “*seni Kendime kaldırıp, sonra eceline yetireceğim*” şeklinde anlaşılması gerektiğini ve ayrıca Nisâ sûresinin 159. âyetinde geçen “*kable mevtihi*” (ölümünden önce) sözündeki “*huva*” (o) zamirinin İsâ’ya râci olduğunu, dolayısıyla de âyetin “*İsâ’nın ölümünden önce Kitâb. ehli ona inanacaktır*” anlamında açıklanmasını söylemişler³¹ ve yine “İnsanlarla, beşikte

31 Msl. krş.: Kurtubî, *el-Câmi’* (Kahire 1936), 4/99-101; el-Ferrâ, *Meâni’u’l-Kur’ân* (Kahire 1374), 1/219; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr* (Beyrut 1384), 1/396-7; İbn Kesîr, *‘Umdetu’l-Tefsîr* (Mısır 1376-7), 2/254, 4/30, 32-3; es-Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, 2/238; Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzil*, 1/315-6. Bu arada Suyûtî (*ed-Durru’l-Mensûr*, 2/36), Vehb’den gelen bir rivâyeti de naklederek Hz. İsâ’nın, Hristiyan kültüründe olduğu gibi, üç veya yedi saat yahut da üç gün ölü kaldıktan sonra diriltiip semâya kaldırıldığını yazar. Kezâ bk.: et-Taberî, *Tefsîr*, 6/457; Taberî, *Mecma’u’l-Beyân* (Tahrân, trz), 1/449; el-Meclisî, *Bihârü’l-Envâr*, 14/343-4. Ayrıca Hz. İsâ’nın canlı olarak semâya kaldırıldığını söyleyen el-Âlûsî (*Rûhu’l-Meânî*, 3/258-9), bu görüşüne delil olarak Hz. Peygamber’in Mi’râc’da, Hz. İsâ’yı ikinci kat gökte görüşünü (krş.: Buhârî, 4/77 v.d., 141-1) ileri sürerse de (*Rûhu’l-Meânî*, 6/16 v.d.), bu, pek geçerli olmamak

iken de, yetişkin iken de iyilerden olarak konuşacaktır" (Âl-i İmrân (3), 46; Mâide (5), 110) ve "O, Kıyâmetin kopacağını bildirir..." (Zuhruf (43), 61) âyetlerinin de onun nüzûlü, başka bir deyişle ölmediğine birer işaret olduğunu beliremişlerdir³².

Bu arada onun, yalnızca rûhunun ref' olunduğunu³³ ve mânen yüceltilerek Allah'ın "melekût âlemi"ne kaldırıldığını ve Kıyâmetten önce başka bir bedenle ba's olunup (diriltilip) gönderileceğini söyleyenler de vardır³⁴. Bu şekilde düşünenlere göre, "innî muteveffike..." (Âl-i İmrân (3), 55) ve "... felemmâ teveffeytenî ..." (Mâide (5), 117) ibareleri, günlük dilde kullanılan anlamları ifade etmekte ve Hz. İsâ'nın ref'inin ancak mânen söz konusu olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan bu âyetlerden ilkinde bir "takdîm-te'hîr"e gerek olmadığı gibi, *kable mevtihi* (ölümünden önce)'deki zamir de İsâ'ya değil "Kitâb Ehlî"ne aittir. Ölüm meselesinde de yalnız İsâ'nın değil, bütün peygamberlerin ruhları "hayy"dir, diridir, canlıdır. Onların ruhlarının eceli, ümmetlerinin ecellerine bağlıdır. Bu bakımdan Hz. İsâ, Yahudilerin inkârlarından, Allah'ın Yüce Kudreti ile aşağılanmaktan kurtarılmış ve mânen yüceltilerek, Yahudilerin çirkin isnadlarından temize çıkarılmıştır³⁵. Nitekim Hz. İsâ'nın tabii bir ölümle öldüğüne, âyetlerin açıkça buna işaret ettiğine, dilde de Kur'an'da da ölüm kelimesinin böyle anlaşıldığına

gerekir; çünkü Hz. Peygamber, orada Hz. İsâ ile birlikte Yahyâ'yı ve diğer göklerde de öbür peygamberleri görmüştür ve onlardan hiçbiri için "canlı ref'" meselesi söz konusu olmamıştır. Krş.: *Tefsîru'l-Menâr*, 6/20. Diğer taraftan Gulam Ahmed ve Kâdiyâniler, aynı hadisi Hz. İsâ'nın ölümüne bir delil olarak kullanırlar. Bk.: Gulam Ahmed, *Jesus in India* (Lahore 1962), 63-4, *Sefinetu Nûh*, Arapça trc. Zeyne'l-Âbidin Velîyullah (Lahore, trz.), 20; Muhammed Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, Urduca'dan çev.: S.Muhammed Tufail (Lahore 1973), 69-71.

32 Bk.: İbnü'l-Arabî, *Tefsîr*, 2/450; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, 7/325; Beyzâvî, *Envâr-ü't-Tenzil*, 1/207. 365; İsmâîl Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/327, 607, 3/584; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul 1935-38), 5/4281; Ensârî, *el-Fethu'r-Rabbânî*, 4, 5, 13; et-Tûsî, *Tefsîru Tıbyân* (Necf 1382), 9/311-2.

33 Meselâ Hz. Ali'nin vefatı üzerine oğlu el-Hasan b. Ali şöyle der: "... Onun ruhu, Ramazanın 27. gecesinde, İsâ b.Meryem'in rûhunun urucu gecesinde kabzolundu." Bk.: İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ* (Beyrut 1957), 3/39.

34 Krş.: İbnü'l-Arabî, *Tefsîr* (Beyrut 1387), 1/296; er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 9/102-3; et-Tûsî, *Tefsîr*, 3/385; İ.H.Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (İst. 1285), 1/513-4.

35 Krş. *Tefsîru'l-Menâr*, 3/316-7, 6/29, 40-1; et-Tûsî, *Tefsîr*, 2/478, 4/69-70; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 2/36; İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, 146-7 (Türkçe trc. 164); M.H.Yazır, *Hak Dini*, 2/1111-4, 1519 v.d., 1850, 1853; et-Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân*, 1/449; ez-Zeccac, *İrâbu'l-Kur'an* (Kahire 1963), 1/292, 2/560-1. O günkü Yahudi anlayışına göre, bir peygamber sahte değil de hakikî ise öldürülemez, bir mucize ile kurtulur. Sahte ise, insanlar tarafından öldürülebilir. İşte Hz. İsâ'nın Allah tarafından, inkârcılara karşı temize çıkarılması, onun hak peygamber oluşunun bir delilidir.

ve Hz.İsâ'nın nüzûlünün de îmânla ilgili bir husus olmadığına, dolayısıyla "İsâ'nın cesedi ile semâya yükseltildiğine ve orada şu ana kadar canlı olduğuna ve âhir zamanda oradan dünyaya ineceğine dair ne Kur'ân'da ne de Resûlullah'ın hadislerinde" tatminkâr birşey bulunmadığı için, bu konuları inkâr eden kişinin, kesin delillerle sâbit olmuş birşeyi inkâr etmiş olmayacağına ve bu yüzden de ne dinden ne de îmândan çıkacağına dair bir fetvâ verilmiştir³⁶.

Tabîî bu arada, bu husustaki görüşlerin en uçta olanını ortaya atan ve sâdece "mesih" ve "mehdi" meselelerini esas alarak bir fırkalaşmayı başlatan Mirza Gulam Ahmed ve taraftarlarının, yani Kâdiyâniler veya Ahmedîlerin görüşlerini özetlemek de gerekecektir. Onlara göre, "... Aralarında bulunduğum müddetçe onlar hakkında şâhiddim, beni öldürdüğünde onları Sen gözlüyordun..."³⁷ âyeti, açıkça Hz.İsâ'nın öldüğüne işaret etmektedir³⁸. Ayrıca "... Ey İsâ! Ben seni eceline yetireceğim, seni Kendime yükselteceğim, inkâr edenlerden seni tertemiz ayıracam..."³⁹ âyeti de, aynı şekilde onun, ölümünden sonra Allah'ın Katına yükseltildiğini göstermektedir; çünkü "teveffâ" (ölüm) kelimesi, "ref" (yükseltme) kelimesinden önce gelmiştir⁴⁰. Üstelik bu âyette geçen "teveffâ" kelimesi, "ölüm ve rûhun kabzedilmesi anlamındadır; ne Kur'ân, ne hadisler, ne Arap dili, ne şâirlerin divânı ve ne de Arap âlimlerinin kitaplarında, bu kelimenin böyle bir söyleyiş içinde ölüm anlamının dışında kullanıldığına dair bir tek örnek bulunmamaktadır."⁴¹ Aynı şe-

36 İsâ'nın ref'i konusundaki Ezher fetvâsı için bk.: Prof. Mahmud Şeltût, "İsâ'nın Ref'i", Çev., Doç.Dr. Ethem Ruhi Fığlalı, *A.Ü.İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1978, XXIII, 319-324. İlk Şii âlimlerinden Şeyh Sadûk, Hz. İsâ'nın dünyaya yeniden inişini kabul etmekle beraber, "İsâ'nın dünyaya inişi, onun ölümünden sonra dünyaya dönüşüdür" diyerek, meseleyi tamamen *ric'at* inancı içinde ele almakta ve böylece onun Kıyâmetten önce gelişinden evvel ölümünü benimsemektedir. Bk.: Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyh el-Kummî, *Risâletu'l-İ'ikâdâtü'l-İmâmîyye (Şii-İmâmîyye'nin İnanç Esasları)*, Çev.Doç.Dr.E.Ruhi Fığlalı (Ankara 1978), 69.

37 Mâide (5), 117.

38 Krş.: Gulam Ahmed, *Hakikatu'l-Vahy* (Kâdiyân 1934), 644; Nezîr Ahmed, *el-Kavlu's-Sarih fi-Zuhûri'l-Mehdi ve'l-Mesih* (Rabwah 1383), 2-3; Muhammed Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, 62; M. Gulam Farid, *The Holy Qur'an* (Lahore 1969), 276, n. 814.

39 Âl-i İmrân (3), 55.

40 Bk.: Gulam Ahmed, *el-Mektûb ilâ 'Ulemâ'i'l-Hind...* (Lahore 1379), 57, haşiye. Ayr. krş.: Gulam Ahmed, *Mevâhibu'r-Rahmân* (Kâdiyân 1320), 79; Muhammed Ali, *Muhammad and Christ* (Lahore 1921), 126, 137-8, *The Ahmadiyyah Movement*, 62, *The Holy Qur'an - Arabic Text, Translation and Commentary*, (Illinois 1973), 147, n. 437; Beşîrüddin Mahmud Ahmed, *İslâmîyyette Ahmediyye Cereyanı*, Türkçe trc.: Şinasi Siber (Rabwah 1962), 13 v.d.; Nezîr Ahmed, *el-Kavlu's-Sarih*, 4 v.d.; M.G.Farid, *Our'an*, 143, n. 424 A.

41 Bk.: Nezîr Ahmed, *el-Kavlu's-Sarih*, 4-5. Ayr. krş.: Gulam Ahmed, *İmâmu'l-Hucce* (Lahor 1311), 3-5; M.G. Farid, *Qur'an*, 142, n. 424; M.Ali, *Qur'an*, 147, n. 436, *The Ahmadiyyah Movement*, 68, n. 99.

kilde âyette geçen “ref” (yükseltme) kelimesi, “İsâ’nın cesedi ile canlı olarak semâya çıkışını gerekli kılmamaktadır; çünkü insanlar, burada, Allah’ın Kitâbı’nda olmayan hayat, semâ ve cesed gibi üç şeye başvurmuş olmaktadırlar... Buradaki ref, maddî değil, mânevî bakımdan makam ve derecelerin yükseltilmesi, şeref ve O’na yakınlık demektir⁴².” Bu kelimenin Kur’an ve hadîsteki diğer kullanışları da, aynı anlamlara, mânevî yüceltmeyle işaret etmektedir⁴³.

“Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler geçmişti. Ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz?...⁴⁴” âyetindeki “halet” (geçti) kelimesi de ölüm anlamında olup Kur’an-ı Kerîm ve Arap dilinde bu mânada kullanılmıştır⁴⁵. Bu husustaki bir diğer âyet de, “Meryem oğlu Mesih sâdece peygamberdir, -ondan önce de peygamberler geçmiştir-, onun annesi doğrudur, her ikisi de yemek yerlerdi...⁴⁶” âyetidir. Bu ifadeler, “İsâ’nın tanrılığına bir reddiye olduğu gibi, canlı iken kendisi ve annesinin yemek ihtiyacında olduklarını göstermektedir; Meryem öldüğüne göre, İsâ’nın da ölmesi gerekli olmaktadır...⁴⁷”.

H.z.İsâ’nın ölümüne karşı olan bir delil de “... oysa onu öldürmediler ve asmadılar...⁴⁸” âyetidir, diyen Muhammed Ali, bu konuda özet olarak şu açıklamayı yapar: Çarmıhta öldürülmeyen veya ölmeyen biri, son ikibin yıldır yaşıyor anlamına gelmez. Bundan çıkarılabilecek tek mantıklı sonuç, onun bu iki şekilde ölmeyip, özellikle Kur’an-ı Kerîm’de

42 Bk.: Nezîr Ahmed, *el-Kavlu’s-Sarih*, 6-7. Ayr. krş.: M.Ali, *Muhammad and Christ*, 132-3, 135-6.

43 Krş.: Nezîr Ahmed, *el-Kavlu’s-Sarih*, 7 v.d.; M.Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, 64, n.98, *Muhammad and Christ*, 126-9, 131 Ayrıca Muhammed Ali, bazı müfessirlerin, İdris peygamber hakkındaki. “Onu yüce bir yere yükselttik” (Meryem (19), 57) âyetini maddî anlamda anladıklarını; ama Râzî ve Âlûsî gibi müfessirlerin, bu neviden açıklamaların Ka’b’dan nakledilen İsrâîl hikâyeleri olduğunu ifade ettiklerini; doğrusunun da bu olduğunu ve İdris peygamberin şeref bakımından yükseltildiğini söyler. Bk.: *Muhammad and Christ*, 129, 130-1.

44 Âl-i İmrân (3), 144.

45 Krş.: Nezîr Ahmed, *el-Kavlu’s-Sarih*, 12-14; Gulam Ahmed, *el-Hutbetu’l-İlhâmiyye* (Rabvâh 1388), 43. Muhammed Ali bu görüşe ek olarak, bütün peygamberlerin öldüğünü ve bir istisnasının söz konusu olamayacağını belirttiğinden sonra, “bu yüzdendir ki, Ebû Bekir, H.z. Peygamber’in vefatını bu âyete dayandırmıştı... Eğer bu âyet, elçilerden bir kısmının öldüğü, bir kısmının da şu anda yaşamakta olduklarını ifade etseydi, bu delil, H.z. Peygamber’in vefatı hakkında şüpheye düşenleri tatmin etmezdi” diyor. Bk.: “*The Ahmadiyyah Movement*, 63. Ayr. krş.: M. Ali, *Qur’an*, 168, n. 496; M.G. Farid, *Qur’an*, 166, n. 494.

46 Mâide (5), 75.

47 Bk.: Muhammed Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, 63. Ayr. krş.: Nezîr Ahmed, *el-Kavlu’s-Sarih*, 14-5; M.G. Farid, *Qur’an*, 264, n. 780; M.Ali, *Qur’an*, 264, n. 724.

48 Nisâ (4), 157.

de söz verildiği şekilde (Mâide, 117; Âl-i İmrân, 55), tabii bir ölümle öldüğüdür⁴⁹.

Kâdiyânîlere göre, hadîslerin hiçbirinde Hz.İsâ'nın bedeni ile gökyüzüne r e f ' olunduğuna dair bir kayıt olmadığı gibi, aksine onun öldüğünü gösteren işaretler vardır. Meselâ "Mi'râc hadisi"ne göre⁵⁰, Hz. İsâ'nın Yahyâ peygamberle aynı gökte görünmesi ve diğer peygamberlerle farklı bir durum içinde bulunmaması, bunun kesin bir delilidir⁵¹.

Diğer taraftan İncillerde de Hz.İsâ'nın son günleri ile alâkan sağlam deliller vardır. Meselâ, Kâdiyânîlerin ileri sürdüklerine göre, Hristiyanlık delilleri muvaceshinde de Hz.İsâ çarmıhta ölmemiştir. Çarmıhtan indirildiği zaman baygın, fakat canlı idi⁵²; çünkü çarmıhta ölüm olayı uzun sürede tahakkuk etmekte idi. Oysa Hz.İsâ, çarmıha Cuma öğleden sonra gerildiği ve Yahudi inancısına göre de, Cumartesi gününe, çarmıha gerilmiş olarak kimsenin bırakılmaması gerektiğinden, çarmıhta ancak birkaç saat kalmıştır⁵³. Ayrıca Hz.İsâ ile beraber çarmıha gerilen diğer iki mahkûm da aşağı indirildiklerinde canlı idiler. Bunun üzerine, "ertesi günü Sebt günü olduğundan, Yahudiler onların bacaklarının kırılıp kaldırılmasını Pilatus'tan istediler. O zaman askerler, birinci ve ikinci mahkûmun ayaklarını kırdılar. Fakat İsâ'ya gelip onun zaten ölmüş olduğunu görünce bacaklarını kırmadılar; ama askerlerden biri, onun böğrünü mızrakla deldi, hemen kan ve su çıktı...⁵⁴". Kanın akması kesin bir hayat işaretidir. Zaten Pilatus bile, onun bu kadar kısa zamanda ölmesine şaşmıştır⁵⁵. Ayrıca İsâ, diğer iki suçlu gibi gömülmemiş; zengin taraftarlarından biri aracılığı ile kaya içine oyulmuş küçük bir mağaraya konulmuş, kapısı da bir taşla kapatılmıştır⁵⁶. Üçüncü gün mezarın kapısındaki taşın yuvarlanmış olduğunu görmüşlerdir. Eğer İsâ

49 Bk.: *The Ahmadiyyah Movement*, 65-8, n. 99. Ayr. krş.: Gulam Ahmed, *Hakikatü'l-Vahy*, 666; M.Ali, *Qur'an*, 231, n. 645-6; M.G. Farid, *Qur'an*, 232, n.697, 698, 699; J.D.Shams, *Where Did Jesus Die?* (İndia, trz.), 174-6. Muhammad Dîn, bu âyetteki "şubbihe lehum" (onlara öyle göründü) sözlerini, "dıştan öyle görülmekle beraber o ölmedi" şeklinde açıklar. Bk. "Crucifixion in the Koran", *Muslim World*, XIV (1924), 29.

50 Bk.: el-Buhâri, *Sahih*, 4/247 v.d. (*Tecrid-i Sahih*, 10/56 v.d.).

51 Bu ve diğer örnekler için bk.: Gulam Ahmed, *Jesus in India* (Lahore 1962), 63-64, *Sefinetü Nûh* (Lahor, trz.), 20; Shams, *Where Did Jesus Die?*, 171-4; M.Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, 69-71, *Muhammad and Christ*, 136-8; Beşiruddîn Mahmud Ahmad, *Invitation* (Lahore 1968), 7-11.

52 Bk.: Bengalee, *The Tomb of Jesus* (Lahore 1971), 9.

53 Krş.: Gulam Ahmad, *A Revealed Cure for the Bubonic Plague* (Lahore 1898), 3.

54 Yuhanna İncili, 19/31-34.

55 Markos, 15/44.

56 Markos, 15/46.

mucizevî bir şekilde şemâya çekildi ise, taşın oynamaması gerekirdi. Sonra Meryem onu, bahçıvan kılığına girmiş olarak görmüştür. Eğer İsâ, ölü iken diriltilmiş olsaydı, böyle bir gizlenme ve kıyafet değiştirmesine hâcet yoktu. Havârilere onu gördüklerinde vücudu aynı idi; ama yaraları derindi. Açtı. Onlarla birlikte yemek yedi⁵⁷. Sonra iki Havârisi ile Galile'ye doğru yola çıktı⁵⁸; ki bu, onun bir yere sığınmak istediğini gösterir. Yoksa göğe çıkmak için yolculuğa çıkmak gerekli değildir. Çarmıh sonrası olaylar, onun bulunmaktan korktuğunu gösterir. Görülüyor ki Hz. İsâ çarmıhta ölmemiş, aksine çarmıha gerildikten sonra canlı iken indirilmiş ve sonra, kendini "Merhem-i İsâ" ile tedâvî ederek gizli bir şekilde yolculuğa çıkıp, asıl tebliğ vazifesine devam etmiştir⁵⁹. Üstelik bizzat Hz.İsâ, Yûnus peygamberin kıssasını naklederek, onun balığın karnında üç gün üç gece diri kalıp sonra çıkışı gibi, kendisinin de toprağın karnında üç gün üç gece diri kalıp çıkacağını bildirmiştir⁶⁰. Bu da onun çarmıhta ölmediğini gösterir; çünkü "eğer İsâ ile Yûnus arasında bir benzerlik bulunmıyaydı, ölü biri ile dirinin kıyaslanması ne sağlayacaktı? İsâ gerçek bir nebî idi ve o biliyordu ki, Allah onu lânetlenmiş ölümden kurtaracak ve Yûnus gibi, yalnızca bir baygınlıktan geçirecektir⁶¹." Böylece Hz.İsâ, "semâlara çıkmamış... baygın olarak çarmıhtan kurtulmuştur⁶²." Gulam Ahmed'e göre Hz.İsâ'nın çarmıhtan kurtuluşu hususunda büyük değeri olan bir delil de "Merhem-i İsâ" denen ve binlerce tıp kitabında yazılı olan ilâçtır⁶³. Hz.İsâ'nın tarifi üzere Havârilere tarafından el ve ayaklarındaki yaralar için hazırlanmıştır⁶⁴. Bu merhem, yaralar, yanıklar ve düşmelerde kanın akışını derhal durdurur ve anti-septiktir⁶⁵. Bu ilâçla kendini iyileştiren Hz. İsâ⁶⁶, asıl tebliğ vazifesini tamamlamak üzere yolculuğa çıkmıştır; çünkü o, "Ben, İsrâil evinin

57 Luka, 24/29-43.

58 Matta, 28/10.

59 Bu konunun geniş bir açıklaması için bk.: M.Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, 65-9; Nazîr Ahmad, *Death of Jesus* (Lahore 1968), 6-69; Shams, *Where Did Jesus Die?*, 12-70; Bengalee, *The Tomb of Jesus*, 9-31; Abu'l-Atta Jalandhri, *Death on the Cross* (London, trz.), 4-15; Primrose, *Jesus Survival from the Cross* (London, trz.), 3-28. Ulfat Azizus-Samad, *Islam and Christianity* (Lahore 1970), 84-98.

60 Krş.: Matta, 12/40.

61 Bk.: Gulam Ahmed, *Jesus in India*, 21, 22 v.d. Ayr.krş.: G.Ahmed, *A Review of Christianity from a New Point of View* (Rabwah, trz.), 10-11; el-Huîbetu'l-İlhâmiyye, 42.

62 Bk.: Gulam Ahmed, *Fountain of Christianity* (Lahore 1961), 9.

63 Bk.: Gulam Ahmed, *The Kashfu'l-Ghuta* (Lahore 1898), 25, *A Review of Christianity*,

17. Bu kitapların bir listesi için bk.: G. Ahmed, *Jesus in India*, 66-68.

64 Bk.: G.Ahmed, *A Revealed Cure*, 3.

65 Bk.: G.Ahmed, *Jesus in India*, 65.

66 Bk.: Nazîr Ahmad, *Death of Jesus*, 27 v.d.

kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim⁶⁷” dediği gibi, Havârilere de aynı emri vermiş ve, “Milletler yoluna gitmeyin ve Samiriyelilerin şehirlerinden hiçbirine girmeyin; fakat daha çok İsrâil evinin kaybolmuş koyunlarına gidin⁶⁸” demiştir. Kaldı ki “Oniki İsrâil kabilesinden yalnızca ikisi, Hz. İsa’nın İncilleri öğrettiği ve çarmıha gerildiği yerde bulunuyordu. . . Bu bakımdan Hz.İsa’nın, tebliğini tamamlaması için, geri kalan İsrâil kabilelerinin yerleştikleri ülkeye gitmesi gerekli oluyordu⁶⁹.” Zaten “tarih araştırmaları, Keşmir, Hind, Afganistan ve çevre bölgeler halklarının, kayıp on İsrâil kabilesini temsil ettiklerini ortaya çıkarmaktadır⁷⁰. Böylece Hz.İsa’nın, annesi ile beraber, *Ravzatu’s-Safâ*’nın da dediği gibi, çarmıhtan sonra, muhtemelen Kudüs, Nusaybin, Tahran, Herat, Kabil, Peşâver yoluyla Sirinagar’a geldiği belli olmaktadır⁷¹. Esasen bir “seyyah” olduğu için “Mesih” adıyla anılan Hz.İsa’nın, “Keşmir’de yerleşme ihtimali de vâridir. Üstelik o, Afganistan’da bir süre kalmış olabilir ve burada evlenmiş olabileceği de imkân dışı değildir. Afgan kabilelerinden biri, İsa H’el olarak bilinir. . .⁷²” Diğer taraftan Budizmle ilgili kitaplar da, Hz. İsa’nın Pencab civarına geldiğini bildirmektedir⁷³. Ayrıca, “. . . her ikisini de, pınarı bulunan, oturmaya elverişli yüksek bir yere yerleştirdik⁷⁴” âyeti de Keşmir’e işaret eder. Bu da Hz.İsa’nın annesi ile beraber buraya yerleştiklerini gösterir⁷⁵.

Gulam Ahmed’e göre, bu akıl yürütme sonucu Keşmir’e gelip yerleşen Hz.İsa, orada 120 veya 125 yaşında ölmüştür⁷⁶. Bu nokta o kadar kesindir ki⁷⁷, “İsa ölmedi demek büyük şıktır⁷⁸”. Ayrıca onun kabri de

67 Matta, 15/24.

68 Matta, 10/5-6.

69 Bk.: Bengalee, *The Tomb of Jesus*, 31. Ayr.bk.: G.Ahmed, *A Review of Christianity*, 12.

70 Bk.: Bengalee, *The Tomb of Jesus*, 32 v.d. Burada Avrupalı yazarlardan nakillerde de bulunmaktadır. Ayr. bk.: Shams (*Where Did Jesus Die?*, 119-130), “Afganlılar yerli rivâyetlere göre İsrâiloğullarının kayıp on kabilesi olarak belirlenmiştir. . .”, kezâ “Havârilere biri olan St. Thomas’ın Hind seyahatı da mânidardır” (s.132) demektedir.

71 Bk.: G.Ahmed, *Jesus in India*, 75-7.

72 Bk.: G.Ahmed, *Jesus in India*, 79.

73 Bk.: G.Ahmed, *Jesus in India*, 81-115. Ayr. krş.: Bengalee, *The Tomb of Jesus*, 41-51; Shams, *Where Did Jesus Die?*, 144 v.d.; Griswold, *Mirza Ghulam Ahmad -The Mehdî Messiah of Qadian-* (Lodhiana 1902), 3 v.d.

74 Mu’minün (23), 50.

75 Bk.: G.Ahmed, *Sefinetu Nuh*, 21, n.1. Ayr.bk.: G.Ahmed, *A Review of Christianity*, 27 v.d.; M.Ali, *Ahmad, The Promised Messiah* (Lahore 1906), 20.

76 Bk.: G.Ahmed, *Hakikatu’l-Mehdi* (Kâdiyân 1899), 21-2, *Jesus in India*, 63. Ayr.bk.: M.Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, 69; Shams, *Where Did Jesus Die?*, 171. Bu husustaki rivâyet, tamamen “munkatî ve mevzûdur”. Bk.: et-Taberî, *Tefsîr*, 6/398-9, n.1.

77 Krş.: G.Ahmed, *Encâm-ı Atim* (Kâdiyân 1896), 134.

78 Bk.: G.Ahmed, *Hakikatu’l-Vahy*, 659.

Keşmir'de Sirinagar'da Khan Yar (Hanyâr) mahallesindedir⁷⁹. Halk, bu türbeye, eskiden beri buraya batıdan gelen ve kendisine Yuz Âsâf denen bir şehzâde veya bir nebiye ait gözüyle bakarlar⁸⁰. Gerçekten de Hz.Îsâ'ya, İbrânîce "Yasu Âsaf" denirdi. "Yasu" Îsâ'yı, "Âsâf"da "toplamak" anlamını ifade etmektedir. Böylece isim, "Yasu Âsâf", kayıp on İsrâil kabilesini toplayan Îsâ anlamına gelir. Elbette zamanla "Yâsu" ismi bozularak bugünkü kullanılış şekline dönüşmüş ve "Yuz Âsâf" olmuştur⁸¹.

Kâdiyânîlere göre, böylesine bir akıl yürütme ve deliller ile Hz. Îsâ'nın öldüğü isbat edilince, Hristiyanların inanç esaslarından biri olan ve Müslümanların da Kıyâmetin alâmetleri arasında mütâlece ettikleri "Mesih'in Dönüşü" konusunda önemli ilk adım atılmış ve gelmesi beklenen Mesih'in hiç değilse Îsâ b. Meryem olmadığı ortaya konmuş olmaktadır. Bu durumda Mesih gelecek midir? ve kimdir? sorusuna Gulam Ahmed, "Mesih'in nüzûlü mutlaka olacaktır ve haktır...⁸²" cevabını verdikten sonra, gelecek bu Mesih'in Îsâ b. Meryem değil, Muhammed Ümmeti'nden biri ve tabii kendisi olduğunu ifade etmektedir⁸³.

Gulam Ahmed'in mesihliğini iddiasındaki tutarsızlık, zaafiyet ve hattâ boşluk, üzerinde söz edilmeyecek derecede ortadadır. Böyle olmasına rağmen, "Mesih" konusu, Kâdiyânîlik ve Hristiyan misyonerlerinin hegemonyaları altındaki İslâm topraklarında giriştikleri propaganda faaliyetleri ile birlikte, geçen asırdan itibaren yeniden tazelenmiş ve yukarıdan beri ortaya koymaya çalıştığımız şekilde muhelif anlayışların tezâhürüne vesile olmuştur.

Mezhepler Tarihi açısından, konuyu, sâdece tesbît vazifesi ile mükellef olduğumuzun idraki içinde olmakla beraber, şu kadarını söylemeden geçemeyeceğiz. Bir kere Îsâ b.Meryem'in "bedeniyle ve canlı olarak

79 Bk.: G.Ahmed, *Sefinetu Nûh*, 19, *Hakikatu'l-Mehdi*, 22, *Jesus in India*, 63.

80 Bk.: G.Ahmed, *A Review of Christianity*, 31. Ayr. bk.: Beşîruddîn M.Ahmed, *Ahmediyya Movement* (Lahore 1971), 35.

81 Bk.: G.Ahmed, *A Review of Christianity*, 12,31 v.d.Ayr. bk.: Bengalee, *The Tomb of Jesus*, 37-40; Beşîruddîn M.Ahmed, *Ahmediyya Movement*, 35.

82 Bk.: G.Ahmed, *el-Mektûb*, 45-46. Ayr.krş.: G.Ahmed, *el-Hutbetu'l-İlhâmiyye*, 26, *Encâm-ı Atım*, 128.

83 Gulam'ın bu konudaki kuruntularla dolu delilleri için bk.: E.Ruhi Fığlalı, *Ahmediyye Mezhebi (Kâdiyânîlik)*, Ankara 1976 (Doçentlik Tezi), s.166 v.d.

Bu arada İslâm târihinde, Gulam'dan çok önce, hemen hemen benzer delillerle, Îsâ-Mesih'in ikinci defa zuhûrunun kendi şahsında olduğunu iddia eden ilk şahıs, Dürzîliğin kurucusu olan Hamza b.Ali'dir. Bk.: Abdullâh en-Neccâr, *Mezhebu'l-Muvahhidin "ed-Durûz"*, (Bs. y.y., trz.), 177, 187-191.

semâya çekildiği" şeklindeki bir açıklama, bize, bu konudaki âyetlerin sınırını oldukça zorlayan bir davranış gibi gözüküyor. Bu türlü bir davranışa da Hz. İsa'nın "Mesih" sıfatıyla Kıyâmetten önce ineceğine dair "haber"lerin sebep teşkil etmiş olabileceğini söylemek pek isabetsiz sayılmaz sanırız; çünkü âyetle "Allah onu Kendine ref'etti" (Nisâ, 158) denmektedir, "semâya kaldırdı" değil. Onun, Allah'ın Yüce Kudreti ile çarmıha gerilmekten kurtulup kendi eceliyle ölmesi ve kabrinin, Mûsânunki gibi bilinmemesi ihtimali de vâridir⁸⁴. Diğer taraftan söz konusu âyetler, "gayb"a ait müteşâbih âyetlerdir. Bu neviden âyetlerin de, üzerinde kafa yoraları, kesin bir sonuca ve hükme ulaştırması hemen de mümkün değildir. Bu yüzden, bu konudaki tartışmaların da sonu gelmez. Üstelik işe, "hadis" de karışınca, durum büsbütün içinden çıkılmaz oluyor, veya başka bir ifadeyle herkesin anlayış seviyesine göre bir şekle bürünüyor. Maamafih durum ne olursa olsun, bu konudaki hadislerle ne kadar "âhâd haberlerdir; itikâdî yönden dikkate alınmayabilir" denirse densin⁸⁵, "Mesih"in Kıyâmetten önce nuzûlü meselesine, hemen bütün İslâm âlimlerince "mutlak" olarak bakılmış ve bakılmakta⁸⁶ ve böylece "Mesih'e intizar", Kıyâmetle ilgili haberlerin vazgeçilmez unsuru olarak karşımızda durmaktadır⁸⁷. Ne var ki bu konu,

84 Msl. krş.: *Tefsîru'l-Menâr*, 6/41 v.d.; İbn Teymiyye, *el-Furkân beyne'l-Hak ve'l-Bâtıl* (Mısır, trz), 73-4. el-Pattânî, İmam Mâlik'in Hz. İsa'nın öldüğünü söylediğini nakleder. Bk.: *Mecma'u Bihâri'l-Envâr* (Lucknow 1314), 1/286.

85 Krş.: *Tefsîru'l-Menâr*, 3/317.

86 Meselâ İmam A'zam Ebû Hanîfe, "İsa'nın inişi (nuzûl) olduğu gibi hakur, doğrudur" der. Bk.: *el-Fikhu'l-Ekber* (Haydarâbâd 1342), 13. Ayr.krş.: Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber* (Mısır 1323), 100-1; Aynî, *'Umdu'u'l-Kârî li-Şerhi Sahihî'l-Buhârî* (İst.1308), 7/453; Muslim, *Sahih-i Muslim ve Tercemesi*, Çev. M.Sofuoğlu, 8/488, n. 62. Bu arada Ensârî, "İsa sağ değildir, ölmüştür ve Kıyâmetten önce dünyaya inmeyecektir, diyen dalâlettendir; Allah'ın Kitâb'ile Resûlünden gelen mütevâtir hadislerle ve Ehl-i Sünnet'in ittifakına muhaliftir" diyerek, bu konuyu inanç alanına kadar götürmüştür. Bk.: *el-Fethu'r-Rabbânî*, 12-3.

87 Bu arada meseleyi tamamen tasavvufî bir açıdan ele alıp mecâzî bir anlayışla ortaya koyuşa da rastlanmaktadır. Meselâ Ken'ân Rifâî, "İstîlâ-i Aşk" başlıklı manzûmesinde konuyu şu mısralarla ele almaktadır (Bk.: Ken'ân Rifâî, *İlâhiyât-ı Ken'ân*, İstanbul 1341, s. 95):

"Ger tecellî etse kalbe nûr-i cevâl-i Hüdâ
Cezbe-i Rahmân budur, hem aşk-ı nevvâr-ı Hüdâ
Gökten İsa indi, Mehdi zâhir oldu meydâna
Kesdi Deccâlî, kötü kuylardan oldu kalb rehâ
Gitti benlik öldü Deccâlî halmadı zât-u-sifât
Aşkın oldu her taraf kalb buldu zulmetten necât
Aşk imiş zâhirle bâtın şem'i ancak aşk imiş
Ben çıkınca âradan olmuş vücudum kâinat
Uydu İsa Mehdi'ye Mehdi hemân oldu imâm
Etdiler her ikisi birden namaza tam kıyâm
Nefs iken ismi değişti bârekallah oldu rûh
Etdi rûh kudsîyle bir itihad ki asl-u tâm."

Buna göre Mehdi, mecâzî mânasıyla, kalb İsâsına tecellî edip onu nûra garkeden Rubbânî aşktır ve bu aydınlıkla insana kendi kendini göstermiş oluyor. Yüzyüze geldiği derûnî çehresindeki nefis deccâlni de görünce, artık ona var olma hakkı tanımamaya katletmektedir. Böylece gökten gelmesi beklenen biri yoktur. O, ister Mehdi ister Mesih olsun, her istidad ve ehliyet sâhibi gönüle her an iner ve Deccalleri katleder. Yeter ki biz bu nüzûle tâlib ve nâzır olalım.

üzerinde bunca titizlikle durulmasına rağmen, bir îmân esası değildir⁸⁸.

Mevcut haberlere göre el-Mesîh İsâ b. Meryem, Şam Câmîinin doğu tarafındaki beyaz minareye inecek ve elinde bir kargı ile Afîk denen bir yerde ortaya çıkacak ve “el-Mesîh ed-Deccâl” ı öldürecek ve sabah namazında Kudüs’e gelecektir. Müslümanların imamı olan “Mehdî”, yerini ona vermek isteyecek, fakat o kabul etmeyerek “Mehdî”nin arkasında namazını kılacaktır. Sonra da muzı öldürecek ve haçı kıracaktır. Cizyeyi kaldıracak ve kendisine inanmayan Yahudi ve Hristiyanları öldürecek ve bütün insanlık bir tek millet halinde Müslüman olacaktır. Yeryüzünde kırk yıl kalacak ve sonra ölecek; namazı Müslümanlar tarafından kılınarak, Medîne’ye Hz. Peygamber’in yanına, Hz.Ebû Bekir ile Hz.Ömer’in arasındaki yere gömülecektir.

Mehdî

Böylece İslâm kültüründe, yalnızca M e s î h değil, onunla birlikte, “zulümle dolmuş dünyayı adâletle dolduracak” bir M e h d î de beklenmektedir.

Gerçi Philippe Hitti⁸⁹, “mehdilik, mesîhle ilgili fikirlerin bir aksinden ibarettir” diyor ve aynı görüş Margoliouth⁹⁰ tarafından da paylaşıldıktan sonra ek olarak, “ancak beklenen kurtarıcı için niçin m e h d î unvanının alınmış olduğu hususu çözümlenememiş bir muammâdır” görüşü ile sürülüyorsa da, Avrupalı müsteşriklerin bu kanaatlerine katılmak pek mümkün görülmemektedir; çünkü Müslümanlar arasında, Yahudi ve Hristiyanlıktaki gibi “beklenen bir kurtarıcı” fikri bulunmakla birlikte, bu, “Mesîh” ve “Mehdî”nin şahsında ayrı ayrı roller yüklenmiş gibidir⁹¹.

88 Bir inanç esası olmamasına rağmen, bu konularda söz etmemenin gerekliliğine inanana da vardır. Meselâ Sa’dî Nursî’ye göre, “Mesâil-i İslâmiyyenin tabakâtı vardır. Biri bürhân-ı kat’î istese, diğeri bir zann-ı gâlibi ile iktifa eder. Öyle ise, esâsât-ı îmâniyyeden olmayan mesâil-i fer’iyye veya vukûât-ı zamanıyyenin herbirinde bir iz’ân-ı yakîn ile bir bürhân-ı kat’î istenilmez. Belki yalnız reddetmemek ve teslimiyetle ilismemektedir.” Bk.: *Sözler* (Ankara 1957), 2/11.

89 Bk.: *History of the Arabs*, 248 (*Târihu’l-Arab*, 1/317). Ayr.kış.: Sa’d Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetu fî’l-İslâm* (Mısır 1953), 49.

90 Bk.: “Mahdî”, *ERE*, 8/337.

91 Maamafih Dr.Ali el-Verdî, “Mehdî kelimesi, aslında Tevrat’ta mevcut olan Mesîh kelimesinin Arapçasıdır. Mesîh, memsûh demektir. Yani İlâhın meshettiği kahraman kurtarıcıdır. Tevrat’ta Mesîh’in anlamı, hidâyet, irsâl ve Rabbanî te’yîd demektir. . . Tevrat’ta İşaya’nın seferini okuyan, onunla Şîa arasında garîb bir benzerlik bulur.” (Bk.: *Vu’âzu’s-Selâtin*, Bağdad 1954, s. 387), demek suretiyle, sanki İslâm kültüründeki Mehdi ile birlikte Beklenen Mesîh inancını görmezlikten gelmekte ve âdetâ P. Hitti ve Margoliouth’a katıyormuş intibâkı uyanırmaktadır.

Eğer mesele, Kur'ân'ın doğrudan doğruya temas etmediği ve fakat İslâm kültüründe oldukça renkli bir şekilde yaşatılan "beklenen bir kurtarıcı" fikrinin Yahudilik ve Hristiyanlık'tan geçmiş olması hususunun ifadesi ise, yine de pek isabetli sayılmamak icabeder; çünkü "beklenen bir kurtarıcı" fikri yalnız Yahudilik ve Hristiyanlığın değil, hemen bütün dinler ve kültürlerin sâhip olduğu ve yaşattığı bir ümid ve kurtuluş idealidir⁹². Mutlak müstebid idarecilerin hükmü altında ezilen kitleler, kendilerini karanlıklardan aydınlığa çıkaracak bir kurtarıcıyı, yani "mehdi"yi dâima beklemişlerdir. Nitekim Hindliler, Brahma'nın tenâsühünde Vişnu'nun vücuda gelişini⁹³ ve Hindûluğun Budizme hâkim olacağı ve insanların ruhlarının hürriyetine erecekleri dönemi beklerler⁹⁴. Moğollar da, mezarına kurbanlar adanan Cengiz Han'ın, ölümünden önce, Moğolları Çin'in esâret boyunduruğundan kurtarmak üzere, dünyaya sekiz veya dokuz yüzyıl sonra tekrar döneceğini söylediğine hâlâ inanmaktadırlar⁹⁵. Mecûsilerde de, Bihafrid'in intikam için tekrar döneceği inancı vardır⁹⁶. Daha sonraki devirlerde oldukça yaygınlaşan bu "mehdi" fikri, biraz sonra da temas edileceği üzere, r i c ' a t (dönüş) inanışı ile de karışır olmuş ve "kurtarıcı" olarak yeni bir şahıs beklemek yerine, ölen ve fakat ölmediğine inanılan bir kimsenin yeniden gelişi, dönüşü şeklinde anlaşılmaya başlanmıştır.

M e h d i, kelime olarak, kendisine rehberlik edilen demektir. Ayrıca bütün yollar ve istikametler Allah'dan geldiği için, "mehdi", kendisine Allah tarafından yol gösterilen mânasına gelir⁹⁷. Kelime, İslâm kültüründe, Kıyâmetten önce gelmesi beklenen bir kişi anlamında kullanılmaya başlamadan önce, günlük dildeki mânasıyla, "doğru yolu takib eden ve kendilerine yol gösterilen halifeler Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali" hakkında kullanılmıştır⁹⁸. Ayrıca bu kelimenin, müşriklere doğru yolu

92 Nitekim Şeyh Sadûk, ric'at konusunu ele alırken, geçmiş milletlerin arasında vukû bulan şeylerin bu Ümmette de aynen olacağına inanmanın zarûretinden söz eder ve Hz. Peygamber'in şu hadisini delil gösterir: "Önceki milletler arasında olan şeyler, bir atın ayağının diğerini veya bir yelek'in (okun arkasındaki tüy) ötekini takib edişi gibi, bu Ümmette de aynen olacaktır." Bk.: Şeyh Sadûk, *Risâletü'l-İnikadâti'l-İmâmiyye*, 69.

93 Bk.: Goldziher, *el-Akide*, 215; Sa'd M. Hasan, *el-Mehdiyyetu fi'l-İslâm*, 43-4.

94 Bk.: Goldziher, *el-Akide*, 215; Ma'sum Beg, *Christ is come* (Lahore 1969), 12; Sir W. Hunter, *The Indian Musulmans* (London 1871), 118.

95 Bk.: Goldziher, *el-Akide*, 215; Sa'd M. Hasan, *el-Mehdiyyetu fi'l-İslâm*, 43.

96 Bk.: Goldziher, *el-Akide*, 216.

97 Bk.: İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 15/354; D.B. Macdonald, "Mehdi", *İslâm Ans.* 7/474.

98 Bk.: İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 15/354; İbn Kesir, *Kitâbu'n-Nihâye*, 1/24.

gösterdiği, mü'minleri Allah'a kulluk etmeğe yönelttiği için, Hz.Peygamber hakkında da kullanıldığı bilinmektedir⁹⁹. Hz.Ali'yi diğer üç halifeden ayırmak için, ona "*hâdiyyen mehdıyyen*" (doğru yola götüren ve kendisine rehberlik edilen) dendiği¹⁰⁰ ve yine bu kelimenin, Hz.Hüseyin için, Kerbelâ'da şehid edilmesinden sonra, "*el-Mehdî İbnu'l-Mehdî*" (Mehdî oğlu Mehdi) şeklinde¹⁰¹ ve nihayet Emevî halifelerinden Ömer İbn Abdilaziz hakkında da "müceddidliği" için bir işaret olarak kullanıldığı bilinmektedir¹⁰².

Doğrudan doğruya Kıyâmet mehdîsi ile alâkalı olmamakla beraber, ona yakın bir şekilde kullanılış da Hz.Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye için olmuştur. Hz.Hüseyin'in Kerbelâ'da 61/680 yılında Emevîlerce şehid edilmesi, Müslümanları hakikaten çok sarsmış ve bir "kurtarıcıya ihtiyaç âcıl hâle gelmişti"¹⁰³. Halkın bu psikolojisinden kendi çıkarı adına faydalanmasını iyi bilen el-Muhtar b.Ebi Ubeyd es-Sakafî, Muhammed b.el-Hanefiyye'yi halifelik iddiasına teşvik etti ve ona "*el-Mehdî İbnu'l-Vasî*" (Vasî'nin oğlu Mehdi) adını verdi. Gerçi İbnu'l-Hanefiyye, kendisine zorla verilen bu unvanı reddetmiş ise de, istemeyerek de olsa, kullanılmasına itiraz etmemiştir¹⁰⁴. Daha sonra ölümü, kurucusu olarak kabul edildiği Keysânîyye fırkasınca inkâr edilmiş ve o, ölmez olarak Radva dağına yerleştirilmek suretiyle oradan döneceği zaman beklenir olmuştur. Böylece Muhammed b. el-Hanefiyye, daha sonraki İsnâ-âşeriyye Şîlârinin "gizli imamı" gibi, "*el-Mehdiyyu'l-Muntazar*" (Beklenen Mehdi) hâline gelmiştir¹⁰⁵. Tabii bu durumda mehdilik fikrine ri c ' a t inanışının da sokulmuş olduğu ve bilhassa Şîlâlerce, gizli imamları için benimsendiği görülmektedir.

R i c ' a t (rec'a), bir insanın veya bazı insanların öldükten bir müddet sonra, bir defaya mahsus olmak üzere, bu dünyaya yeniden dönmesi inancıdır. Bu iş, Kıyâmetin kopuşundan önce olacaktır.

99 Bk.: *Kara Dâvud*, Isparta Halil Hâmid Paşa Kütüphanesi, No.218/1, v.125 a; Macdonald, "Mehdî", *İslâm Ans.*, 7/475.

100 Bk.: İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe* (Mısır 1280), 4/31.

101 Bk.: Taberî, *Târihu'r-Rusul*, nşr. De Goeje (Leiden 1879-81), 2/546.

102 Bk.: Nu'aym b.el-Hammâd, *el-Fiten*, 53 a.

103 Bk.: Margoliouth, "On Mahdis and Mahdiism", *PBA (Proceedings of the British Academy)*, London 1916, 7/214.

104 Bk.: İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, 5/94, 95, 101; Margoliouth, "On Mahdis and Mahdiism", *PBA*, 7/214-5, "Mahdi", *ERE*, 8/336; Macdonald, "Mehdî", *İslâm Ans.*, 7/475.

105 Bk.: eş-Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/147 v.d.; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (*el-Fark Beyne'l-Fırak*), Çev. E. Ruhi Fıglah (İst. 1979) 39; Macdonald, "Mehdî", *İslâm Ans.*, 7/475; Donaldson, *The Shi'ite Religion* (London 1933), 227; Kâmil Mustafa eş-Şeybî, *es-Sılatu Beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyü'* (Kahire 1969), 111.

Şüphe yok ki ric'at, daha önce de ifade edildiği gibi, çok eski ve yaygın Docetism inancına bağlanmaktadır ve tamamen bir Yahudi ve Hristiyan akidesidir. Nitekim Yahudilere göre peygamber İlia (İlyas), göğe yükseltilmiştir ve âhir zamanda hak ve adâletin savunucusu olarak dünyaya geri gelecektir¹⁰⁶. Hristiyanlara göre de "bu doktrin, İsa-Mesih'in çektiği ıstıraplar ve ölümünün gerçekte vâki olmayıp sâdece göze öyle görünen bir hayal olduğunu öğretirdi. Buna göre, onun ölümüne dünyadaki görevinin sona ermesi nazarı ile bakılmalı; fakat muvakkat bir kesinti sayılmalıdır. Onun bu hayâlî şehidlikten sonraki durumu ölüm değil, bir gözden kaybolmadır. Yarıda kesilen ödevini tamamlamak ve zafere ulaşmak onun rücû'una, yeniden zuhûruna bağlıdır...¹⁰⁷"

Görülüyor ki her iki büyük dinde de, ric'at inancıyla ortaya konmak istenen husus şudur; Her iki din mensupları, inandıkları şahısların ölümlemlerini "muvakkat" kabul etmekte ve onların, âhir zamanda dünyaya yeniden dönerek kendilerini zulüm ve esâretten kurtarıp zafere ve adâlete kavuşturacaklarına inanmakta ve bu inancı, sağlam bir "ümîd" olarak devamlı canlı tutmaktadırlar. Esasen zulümler, haksızlıklar, adâletsizlikler ve benzeri sıkıntılarla ezilen ve bunalan, siyâsî ve idârî düzensizliklerle şaşkına çevrilen ve sömürülen, ayrıca tabiatın ve hayatın boğucu baskılarına dayanacak ve onlara hâkim olacak güce ulaşamayan kitleler, kurtuluşu kendilerini karanlıklardan aydınlığa, sıkıntılardan huzûra, haksızlıklardan adâlete kavuşturacak bir "kurtarıcı"nın hayâlî ile yaşamayı çıkar yol sayarlar. Artık onlar için inandıkları şahıs, ister dinî ister siyâsî olsun, bir fevkalâdelik taşımakta ve neticede diğer insanlardan farklı birtakım vasıflara sâhip olduğuna inanılmaktadır. Böyle olunca da, her canlının mutlaka Allah'ın "değişmez kanunları"na tâbi olduğu hakikatine rağmen, inanılan şahsın ölümünün diğer canlılarıinki gibi olacağına inanılmaz veya en azından onun ölümü için birtakım "esâtîrî" rivâyetler zuhûr eder. Bütün bunların hakikatle hiç alakası yoktur; ama kitleler, bu inanışla, mânevî bir ferahlık duyarlar ve sıkıntılarını, onun dönüşü hakkındaki ümidleriyle telâfi yoluna giderler. İster kendileriyle ilgili olsun, ister kendi dışındaki günlük olaylar veya tabiat hâdiseleri ile alakalı bulunsun, olanlar arasında "sebepe-netice" münasebetini kuramayan ve bu anlayışa ulaşamayan

106 Bk.: Goldziher, *el-Akide ve's-Seria*, 215.

107 Bk.: Friedlander, *Jewish-Arabic Studies*, pp. 482-483'den Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, 216. Ayr. krş., A. Fornescue, "Docetism" ERE, 4/832-35.

topluluklar için bu, her zaman ve her yerde tezâhür eden değişmez bir vâkıdır.

Nitekim Yahudilik, Hristiyanlık ve diğer topluluklarda görülen bu inanış, son olarak “bazı muğlâk Hristiyan fırkaları” vasıtasıyla İslâm topluluklarında da yayılmış ve böylece onlar arasında da gelişme imkânı bulmuştur. Daha sonraları, bazı İslâm fırkalarınca bir inanç esası derecesine yükseltilen ric‘atın, İslâm’ın ilk devirlerinde “yaygın” olmamakla beraber “fikir” olarak yaşadığına şahid olmaktadır.

Yahudilik, Hristiyanlık ve Şii fırkalarındaki gibi, “teknik” mânada olmamasına rağmen, sevilen ve sayılan bir büyüğün ölümü karşısında duyulan büyük teessür ve şaşkınlığın bir örneğine, Hz. Muhammed (s.a.s.)’in vefatında rastlıyoruz. Meselâ Hz. Ömer gibi seçkin bir sahâbi dahi, onun vefat haberi yayılır-yayılmaz derin bir teessüre düşerek ve telâşa kapılarak, “Allah’a and olsun ki, Resûlullah ölmedi ve ölmez. O, Mûsâ b. İmrân’ın kırk gece kayboluşu gibi kaybolmuştur; sonra dönecektir.”¹⁰⁸ diyebilmiştir. Ancak Hz. Ebû Bekir, “(Ey Muhammed!) Şüphesiz sen de öleceksin, onlar da ölecekler”¹⁰⁹ âyetini okuduktan sonra, “Kim Muhammed’e tapıyorsa, bilsin ki o ölmüştür; kim Allah’a tapıyorsa, O ölmez” deyince, Hz. Ömer de Resûlullah’ın vefatına inanmış ve sözlerini, derin teessüründen ileri geldiğini söylemiştir.¹¹⁰ Demekki Hz. Ömer’in bu sözleri, benimsemeyen bir ric‘at inanışının tezâhürleri değil, sâdece duyulan teessür karşısında, geçmiş devirlerin o gün de yaşamakta olan “kült”ünün müphem bir ifadesi olarak görülmeli ve kesinlikle, bu inanışın, İslâm’daki ilk mümessili olarak değerlendirilmemelidir.

Ric‘atın, İslâm’a, şahsiyeti oldukça karanlık ve belki meçhul bir kimse olan Abdullah İbn Sebe’ vasıtasıyla sokulduğu rivâyetleri hayli yaygındır. Bu rivâyetlere göre o, önce Hz. Peygamber’in ric‘at edeceğini ileri sürmüş ve demiştir ki: “Gariptir; insanlar İsa’nın döneceğine inanıyorlar da Muhammed (s.a.s.)’in döneceğini kabul etmiyorlar. Hal-

108 Ya’kûbî, *Târîh* (Necf 1384), 2/105. İbn Sa’d; aynı rivâyeti “Resûlullah ölmedi; âma rûhuyla, Mûsâ’nın urûc edişi gibi, urûc etmiştir” şeklinde verir. Bk.: *et-Tabakâtü’l-Kubrâ* (Beyrut 1376), 2/266. Resûlullah’ın vefatı ile Mûsâ’nın inzivada kaldığı 40 günlük yokluğu arasındaki bu benzetme, Hz. İsa ile de yapılmıştır. Msl.krş.: İbn Sa’d, 2/270; el-Buhârî, *Sahîh*, 4/194: (Allah onu tekrar gönderecektir); Ahmed İbn Hanbel, *el-Musned* (Mısır 1956), 3/196; el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 18: (... onun ölmediğini ve Yüce Allah’ın onu, İsa b. Meryem’i Kendine yüceltişi (ref’) gibi yükselttiğini ileri sürdü); eş-Şehrestânî, *el-Milel ve’n-Nihal* (Kahire 1961), 1/23.

109 Zümer (39). 30.

110 Bk.: et-Taberî, *Târîh*, 1/1815 v.d.; Sa’d Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetu fi’l-İslâm*, 36 v.d.

buki Allah, 'Ey Muhammed! Kur'an'a uymayı sana farz kılan Allah, seni, döneceğin yere döndürecektir...¹¹¹' buyurmaktadır Öyle ise Muhammed (s.a.s.) dönmeye İsa'dan daha layıktır¹¹²'. Yine rivâyetlere göre o, aynı şeyleri, daha sonra, muhtemelen şehid edilmesini müteakib Hz. Ali hakkında da ileri sürmüş ve böylece onun ric'atine inananlar olmuştur¹¹³.

Şii fırkaları içinde ric'at fikrini, "teknik" mânası içinde bütünüyle işleyen ilk fırka, el-Muhtâr b.Ebî Ubeyd es-Sakafi'ye uyan Key-sâniyye fırkasıdır. Bunlar, daha önce de belirtildiği üzere, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b.el-Hanefiyye'nin ölümünü kabul etmemişler ve sağ olarak Radvâ dağına yerleştiğini, "Beklenen Mehdi" (*el-Mehdiyyu'l-Muntazar*) sıfatıyla zuhûr edeceği güne kadar orada kalacağını söylemek suretiyle ric'atine inanmışlardır.

Maamafih ric'at, İslâm kültüründe Ehl-i Sünnet tarafından kabul edilmemiş ve sâdece Şii fırkalarında revâc bulmuştur. Meselâ İmâmiyye'ye göre ric'at haktır¹¹⁴ ve Allah, ölenlerin bir kısmını, öldükleri surette dünyaya geri döndürecek, onlardan bir fırka yüceltilecek, bir fırka da alçaltılacak, böylece haklıların haklılıkları, haksızların da haksızlıkları meydana çıkacak ve bütün bunlar, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in soyundan gelecek Mehdî'nin zuhûru sırasında olacaktır¹¹⁵. İmâmiyye içinde, az sayıda da olsa, ric'ati, zuhûru beklenen imamın zamanında, devletin, emirler ve nehiylerin Ehl-i Beyt'e rücû edeceği şeklinde yorumlayarak, ölenlerin ric'atinin bulunmadığı yolunda anlayanlar da mevcuttur¹¹⁶.

Ancak durum ne şekilde değerlendirilirse değerlendirilsin, Şia için, ric'at ile imâmet arasında ayrılmaz bir bağ vardır, ki buna "Mehdî" meselesi üzerinde dururken yeri geldikçe temas edilecektir.

Kur'an-ı Kerim'de, Mesih gibi, Mehdî konusuna da hiçbir işârette bulunulmaz¹¹⁷. Üstelik *Sahîhân* denilen Buhârî (256/870) ve

111 Kasas (28), 85.

112 Bk.: et-Taberî, *Târih*, 1/2942. Ayr. bk.: Sa'd Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetu fi'l-İslâm*, 38-41; Ahmed Emin, *Duhâ'l-İslâm* (Beyrut, trz. 10.bs), 3/237, 246; Goldziher, *el-Akide ve's-Seria*, 214-5.

113 Bk.: İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr* (Kahire, Dâru'l-Kutub bs., trz.), 2/149-150.

114 Bk.: Şeyh Sadûk, *Risâletu'l-İtikadâtü'l-İmâmiyye*, 66.

115 Bk.: Şeyh Mufid Muhammed b. Nu'mân, *Evâ'ilu'l-Makalât fi'l-Mezâhibi'l-Muhtarât* (Tebriz 1364), 89. Ayr.krş.: Muhammed Rıza el-Muzaffer, *Şia İnançları*, Çev., A.Gölpınarlı (1st.1978), 63 v.d.; Şeyh Mufid, *el-Fusûlu'l-Muhtâra* (Necf. trz. 2. bs.), 1/103.

116 Bk.: M. Rıza el-Muzaffer, *Şia İnançları*, 64.

117 Maamafih Şia, te'vil yoluyla Kur'an-ı Kerim'den "mehdi" ile alakalı âyetler bulur. Meselâ onlara göre, Enbiyâ (21), 105, Hûd (11), 8, Şuarâ (26), 4, Meâric (70), 1, Kasas (28), 5. âyetleri hep "mehdi"den bahsediyormuşçasına tefsir edilir. Bk.: eş-Şeybî, *es-Sılatu Beyne't-Ta-sarruf ve't-Teşeyyu'*, 108-9.

Muslim (261/874)'in hadîs kitaplarında "mehdî"den hiç söz edilmez. İmâm Âzam Ebû Hanîfe, el-Eş'arî, el-Mâturîdî gibi ilk Sünnî kelâm âlimlerinin de ondan söz ettikleri görülmemektedir¹¹⁸. Buna rağmen, diğer hadîs kitaplarında görülen ve bütünü itibariyle de oldukça çatışır bir manzara arzeden bu konudaki hadîslerin varlığı, "mehdî" inancının İslâm halk kültüründe canlı ve renkli bir şekilde yaşatılmasına sebep olmuştur.

Bu konudaki hadîsleri burada ayrı ayrı ele alıp üzerinde durmak niyetinde değiliz. Bu hadîslerin müşterek ifadesine göre, Kıyâmet alâmetlerinin belirttiği ve artık insanların iyice bozulduğu bir devrede, kendine mahsus işâretlerle¹¹⁹, Hz. Peygamber'in âilesinden, ismi Hz. Peygamber'in ismine, babasının adı da Hz. Peygamber'in babasının adına uyan (yani, Muhammed b. Abdullah)¹²⁰ dinî ayakta tutacak ve zulûmle kaplanmış dünyayı adâletle dolduracak bir mehdî, doğudan çıkacaktır¹²¹. Kıyâmetin diğer alâmetleri, Deccal'ın çıkışı ve İsâ'nın inişi hep Mehdi'den sonra olacaktır¹²². O, Müslümanların imâmı olacak; İsâ da onun arkasında namaz kılacaktır. Geniş alınlı, karga burunlu olan Mehdi, dünyada beş, yedi veya dokuz yıl yaşayarak İslâm'a hâkim olacaktır¹²³.

Hadîsler, Mehdi'nin kimliği hakkında da ayrılık göstermektedir. Sınıflandırıldığı takdirde:

a) Hasan b. Ali¹²⁴,

b) Hüseyin b. Ali¹²⁵,

118 Ancak daha sonraları Müslümanlar arasında "imâmet" konusunda birtakım tartışmalar ve oldukça farklı kanaatlar zuhûr etmeye başlayınca, Ehl-i Sünnet de meseleyi münakaşa ederek bir disiplin altına almanın zarûretine inanmış ve böylece de, Şîa için imâmet konusu ile yakın bağı bulunan mehdî meselesi, sonraki devirlerin kelâm ve akâid eserlerinde incelenir olmuştur. Bu hususta bk.: Avni İlhan, *Mehdilik* (İzmir 1976), 85 v.d.; Macdonald, "Mehdi", *İslâm Ans.*, 7/476.

119 Mehdi'nin çıkışındaki alâmetler hk.bk.: Nu'aym b. el-Hammâd, *el-Fiten*, 75 a-76 b; el-Muttakî, *el-Burhân fi Alâmâtî Mehdiyyi Ahiri'z-Zamân*, Bayezid Ktb. Nu. 829, v.11 a-25 b.

120 Bk.: et-Tirmizî, *Sahih*, 9/74-5; Ebû Dâvud, *Sunen*, 2/421-2; el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek*, 4/464; İbn Hanbel, *Musned*, 1/84; İbn Mâce, *Sunen*, 1367-8; Nu'aym b. el-Hammâd, *el-Fiten*, 52 b- 53 a; el-Muttakî, *el-Burhân*, 8a-9b.

121 Bk.: İbn Hanbel, *Musned*, 1/99; Ebû Dâvud, *Sunen*, 2/421-2; el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek*, 4/464.

122 Msl. krş.: İbn Kesir. *en-Nihâye*, 25.

123 Bk.: Ebû Dâvud, 2/222; Tirmizî, 9/75; eş-Şa'rânî, *Muhtasar Tezkireti'l-Kurtubî* (Kahire 1358), 147; el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek*, 4/557-8; İbn Kesir, *en-Nihâye*, 1/30; el-Muttakî, *el-Burhân*, 10 b.

124 Bk.: Ebû Dâvud, 2/422, 423-4; Nu'aym b. el-Hammâd, *el-Fiten*, 53 b; İbn Kesir, *en-Nihâye*, 1/28.

125 Bk.: Nu'aym b. el-Hammâd, *el-Fiten*, 53 a; el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr*, 53/145 vd.

c) Abbas b. Abdilmuttalib oğullarından biri¹²⁶,

d) İsa b. Meryem¹²⁷, veya,

e) Adı belirtilmemiş ve fakat İslâm'ın zaferi için uğraşan her iyi ve doğru kişinin¹²⁸ Mehdi olduğu yahut da olabileceği anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi, mevcut haberlerden, bunların bütünüyle s a h î h olduklarını söyleyebilmek ve ihtiva ettikleri mübâlağa, tutarsızlık, tarihî ve ictimâî uygunsuzluk sebebiyle bunların doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den, bu şekilde söylendiklerini ifade edebilmek, bize göre, fevkalâde güç olmaktadır¹²⁹. Kaldı ki bu konudaki hadisler ve bunlarla ilgili olaylar ve tarihî gelişmeler incelendiğinde, özellikle Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan karışıklıklar, ictimâî, ahlâkî ve dînî tereddütler, halk tabakalarını, kendilerini karanlıklardan aydınlığa çıkaracak, karşılaşılan zulümlere, kötü yöneticilerin zorbalıklarına son verip adâleti hâkim kılacak bir "kurtarıcı"ya bağlanmaya sevk etmiştir. Eldeki rivâyetlerden bu sonucu çıkarmak ve insanların, yaşadığı devir ve coğrafyanın, ırk ve geleneklerinin özelliklerine göre, "mehdî edebiyatına" yeni birtakım eklemelerde bulunduklarını söylemek mümkün olabilmektedir. Nitekim İbn Haldun (808/1405)'un, Mehdi konusundaki 24 değişik hadisi inceledikten sonra vardığı sonuç da bizi doğrulamaktadır¹³⁰. Ne var ki, âlimler, bu hadislerin "sıhhati" hakkında şüpheye düşmüş olmalarına rağmen, bu konuda halka tesir edememişler ve "Beklenen Mehdi" (*el-Mehdiyyu'l-Muntazar*) veya "Söz Verilmiş Mehdi" (*el-Mehdiyyu'l-Mev'ûd*) fikri, Sünnî, Şîî ve diğer mezheplerin muhtelif tabakalarında pek renkli şekilde yaşatılmıştır.

M e h d î inancı, Şîî akâidinin kilit taşlarından biri durumundadır¹³¹. Hemen hemen bütün dinler ve insanlığın malzemesi olan "mehdî" inancının, karşılaşılan zulümler, adâletsizlikler, siyâsî ve ictimâî karışıklıklar neticesinde bunalan halk kitlelerinin "kurtarıcı ümidi" olarak zuhûr ettiği yolundaki kanaatimiz, Şîî fırkaları için daha da geçerlidir; çünkü Hz. Ali ve Ehl-i Beyt adına yola çıkan bu fırkalar, İslâm cemiyetinde

126 Bk.: Nu'aym b. el-Hammâd, *el-Fiten*, 53 a; el-Muttakî, *el-Burhân*, 10 a.

127 Bk.: Nu'aym b. el-Hammâd, *el-Fiten*, 53 a.

128 Bk.: İbn Hanbel, *Musned*, 3/37.

129 Krş.: Sa'd Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetu Fi'l-İslâm*, 70; Muhsin Abdulhamid, *İslâm'a Yönelen Yıkıcı Hareketler* (Ankara 1973), 48 v.d.

130 Krş.: İbn Haldûn, *Mukaddime* 2/152-204. Ayr. krş.: İsmâîl Hakkı İzmirli, "Mehdi Meselesi", *Sebilürreşad Mecmûası*, XIII (30 Rebiyülevvel 1332), Sa.285, s.10 v.d.; Muhsin Abdulhamid, *İslâm'a Yönelen Yıkıcı Hareketler*, 50-1.

131 Bk.: Goldziher, *el-Akide ve's-Şeria*, 220.

vukû bulan siyâsî cekişmelerden en fazla müteessir olan kitlelerdi. Nitekim önce Hz. Ali'nin, sonra da Hz. Hüseyin'in şehîd edilişleri, yalnız Hz. Peygamber'in Ehl-i Beytine mensup olanlar ile onlara aşırı bağlılık gösterenleri değil, aynı zamanda siyâsî hâkimiyet ve idareyi elden kaçırmış olan Hâşim oğullarını da ye's ve ümitsizliğe sevk etmişti. Ayrıca Ümeyye oğullarının, gerçekten büyük ölçüde sert, insafsız, zulüm ve adâletsizliklerle dolu idaresi, geniş halk kitlelerinin memnuniyetsizliğini tahrik ve hattâ devamlı canlı tutma hususunda kendilerine muhalif olanlara esaslı hizmet de etmişti. Zaten Ümeyye oğulları, günü-birlik zevklerini tatminle meşgul oldukları, teb'alarına zulmettikleri ve insafla hareket etmedikleri için, kitlelerin kendilerinden ümid keserek kurtuluş yolları aradıklarını ve neticede de kendilerinin yıkıldığını, bizzat kendileri gelenlerinin ağzından acı bir dille itiraf ederler¹³².

Böylece daha baştan itibaren Emevîlere karşı olan zümrelerden Hz. Ali ile soyuna karşı girişilen şiddet hareketlerini bahane edenler, geniş halk kitlelerinin Ehl-i Beyt sevgisini istismar suretiyle¹³³ mehdî inancını kendi siyâsî emel ve çıkarları için dinî bir kalkan gibi kullanmışlardır¹³⁴. Nitekim hemen bütün Şii fırkalarında bu durumu tesbît mümkündür; çünkü varlıklarının devamı, bu inancın mütemâdiyen canlı tutulmasına bağlı idi. Bu durum Emevîler zamanında böyle olduğu gibi, Abbâsîler devrinde de aynı tezâhürleri göstermişti; zira Abbâsîler de Şîa'ya karşı en az Emevîler kadar insafsız idiler. Böylece daha Hz. Hüseyin'in hunharca şehâdetini (61/680) takib eden birkaç yıl içinde filizleniveren mehdîlik inancı, Abbâsîler devrinde de hararetle benimsenmiştir. Bugün de aynı canlılık ve kuvvetle kabul edilmektedir.

Şii akâidinin kilit taşlarından biri olan mehdîlik inancı, hemen hemen her Şii fırkasında farklı tezâhürler göstermektedir. Ancak Zeydîlik dışında, diğer Şii fırkalarında mehdîlik, gizli imamların değişmez vasfı gibidir. Buna göre onlar, "gizli" olmalarına rağmen, "zâhir" imamların bütün rûhî ve mânevî vasıflarını taşımaktadırlar. Gizlilikleri bir gün mutlaka son bulacak ve İlâhî inâyetle ortaya çıkacaklardır. Onların zuhûru, yalnızca dünyayı zulüm ve haksızlıklardan kurtarmakla kalmayacak, aynı zamanda hükümdarların ezdiği A l - i B e y t 'i zafere kavuşturacaktır¹³⁵.

132 Bk.: el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb* (Beyrut, Dâru'l-Endulus yay.), 3/228.

133 Bk.: Sa'd Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetu fi'l-İslâm*, 49.

134 Krş.: Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâm* (Kahire 1964), 1/335.

135 Bk.: Sa'd Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetu fi'l-İslâm*, 81.

“Mehdî”nin vasıfları ve zuhûru da Şîî farkalarına göre birtakım farklılıklar arzeder¹³⁶. Bu fırkâlıklardan başında, Mehdi’nin şahsiyeti gelir. Buna göre her Şîî fırkasının mehdîsi ayrı şahıslardır; ama vasıflarındaki cüz’î farklılığa rağmen hepsi de “ismet” sıfatını hâiz, “husûsî bir ilim” ile mücehhez “seçilmiş” varlıklardır. Burada, bu fırkaların görüşlerini ayrı ayrı ele almak yerine, “mehdîlik” inancı bakımından çarpıcı farklılıklar arzeden anlayışlara kısaca dokunmak isteriz. Bu arada Hz. Aliyi veya imamlarını “ilâhlaştıran” Bâtîniyye, Gurâbiyye, Hulûliyye ve benzerleri gibi aşırı Şîî fırkaların (Gulât), konumuz dışında kaldığını da belirtelim.

Milel ve Nihal kitaplarına göre, Şîa’nın Gulât’ı arasında Hz. Ali ve imamların ilâhlığını ileri süren birçok fırka olmuştur; amma Hz. Ali’nin “mehdîliğine” inanan ilk fırka Sebeiyye’dir. Bu fırkaya göre “Beklenen Mehdi” (*el-Mehdiyyu’l-Muntazar*), Ali’den başkası değildir. O ölmemiştir; göğe çıkmıştır; dünyaya yeniden inecek ve düşmanlarından inukam alacaktır¹³⁷.

İslâm târihinde, açık-seçik olarak bir şahsın mehdîliğini ileri süren ilk isim el-Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sakafî (67/687)’dir. Kurduğu Key sâniyye veya başka bir isimle Muhtâriyye fırkasına göre, Hz. Ali’nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye (81/700), “Beklenen Mehdi”dir¹³⁸.

Mehdî inancının tam mânâsıyla bir inanç esası olarak yerleştiği ve akâidinin buna göre şekillendiği yegâne Şîî fırkası İmâmiyye veya İsnâaşeriyye’dir. Ancak İmâmiyye’nin, “mehdî” inancını onikinci imamda sâbitleştirişine kadar muhtelif safha’lar geçirdiği ve Onikinci imamdan önce birçok imama “Mehdi” gözüyle bakıldığı hususu da vâridir. Meselâ bazılarına göre “Beklenen Mehdi”, İmâmiyye’nin beşinci imamı olan Muhammed el-Bâkır (114/732)’dir¹³⁹.

Nâvûsiyye ise, “Beklenen Mehdi”nin, ölmediğine inanılan altıncı imam Câfer es-Sâdık (148/765) olduğuna inanır¹⁴⁰.

136 Bu hususta bk.: es-Suyûtî, *el-Urfu’l-Verdi fi-Ahbâri’l-Mehdî*, Konya Yûsuf Ağa Ktb. No. 312/1; el-Ukaylî, *en-Necmu’s-Sakîb fi Beyâni Hurûci’l-Mehdî*, Konya Yûsuf Ağa Ktb. No. 312/7; Avni İlhan, *Mehdîlik*, 45 v.d.

137 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 212-3; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/174; el-Eş’arî, *Makalâtü’l-İslâmiyyîn* (Wiesbaden 1963), 15.

138 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 39; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/150; el-Eş’arî, *Makalâtü’l-İslâmiyyîn*, 19; en-Nevbahtî, *Fıraku’s-Şîa* (Necf 1355), 27; Ebû Halef el-Kummî, *Kitâbu’l-Makalât ve’l-Fırak* (Tahran 1963), 26-7.

139 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 56; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/165.

140 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 57; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/166; el-Eş’arî, *Makalâtü’l-İslâmiyyîn*, 25.

İmâmiyye arasında, belli bir şahıs tâyin etmeksizin “Mehdî” bekleyen yegâne fırka eş-Şumeytiyye’dir. Bu fırka mensupları, İmam Câfer’in ölümüne inanarak önce oğlu Muhammed b.Câfer’in, sonra da onun oğullarının imametini kabul etmişler ve “Beklenen Mehdi”, onun oğullarından biri olacaktır, demişlerdir¹⁴¹.

Müseviyye ise, İmâmiyye’nin yedinci imamı Mûsâ el-Kâzım’ın ölmediğine ve “Beklenen Mehdi” olduğuna inanmış ve demişlerdir ki: “O, er-Reşîd’in (Hârun er-Reşîd) evine girmiş; ama oradan çıkmamıştır. Biz onun imâmetini bekliyor ve ölümünden şüphe ediyoruz. Bu yüzden kesin bir delil olmadıkça, onun ölümüne hükmetmeyiz¹⁴².”

Şii fırkaları arasında, “Mehdi”nin Hz.Hüseyin soyundan değil de Hz.Hasan soyundan geleceğini söyleyenler de vardır. Meselâ Muhammediyye’ye göre Mehdi, Muhammed (en-Nefsü’z-Zekiyye) b.Abdillâh b.el-Hasan b.el-Hasan b.Ali b.Ebî Tâlib’dir. O ne ölmüş, ne de öldürülmüştür. Zuhûr edeceği zamana kadar Necd dolaylarındaki Hâcır dağındadır. Üstelik onun adı ile babasının adı, hadiste bildirildiği üzre, Hz. Peygamber ile babasının adına da uymaktadır¹⁴³.

Şii fırkalarından İsnâ-âşeriyye veya İmâmiyye’nin Kat’iyye (Kıt’iyye) kolu, onbirinci imam el-Hasan el-Askerî dâhil, önceki bütün imamların hepsinin ölümüne kesinlikle inanır. Bunlara göre sâdece onikinci, aynı zamanda son imam, “Beklenen Mehdi”dir. Hicrî 255 veya 256 (M.869-870) yılında doğmuş; 260/873 yılında da babası el-Hasan el-Askerî’nin vefatı üzerine gizlenmiştir. İmâmiyye’nin açıkça adını anmaktan kaçındığı¹⁴⁴ onikinci imam Muhammed el-Mehdi’nin 260/873 yılından 328/940 yılına kadarki gizlenişine G a y b e t - i S u ğ r â denmiştir. Bu küçük gizlilik döneminde, onunla İmâmiyye Şiası arasındaki irtibatı N ü v v â b - ı E r b a ‘ a veya S ü f e r â - i E r b a ‘ a denen dört sefir sağlamıştır¹⁴⁵. Bu tarihten sonra başlayan ve günümüze

141 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 57; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/167; el-Eş’arî, *Makalâtü’l-İslâmiyyîn*, 27.

142 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 58; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/167-8; en-Neybahtî, *Fıraku’s-Şia*, 68; Ebû Halef el-Kummî, *Kitâbu’l-Makalât*, 81-2.

143 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 53-4, 218; el-Eş’arî, *Makalâtü’l-İslâmiyyîn*, 24-5. Şii fırkalarındaki mehdiler için bk.: en-Neybahtî, *Fıraku’s-Şia*, çeş.yer.; Sa’d Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetu fi’l-İslâm*, 81 v.d.

144 Onlara göre Cenab-ı Allah onu izhâr edip onun vasıtasıyla zulümle dolmuş yeryüzünü adâletle dolduruncaya kadar adını anmak helâl değildir. Ayrıca Onikinci İmamdan, sefirlerince getirilen tevkîylerde de adının anılması yasaklanmıştır. Bk.: el-Kuleynî, *Usûlu’l-Kâfî* (Tahran 1381), 1/173; el-Meclisî, *Bihâru’l-Envâr*, 51/31-4.

145 Sefirler ve vazifeleri bk. bk.: E. Ruhi Fıglalı, *Çağımızdaki İtikâdi İslâm Mezhepleri* (İstanbul 1980), 112 v.d.

kadar devam eden döneme *G a y b e t - i K ü b r â* (Büyük Gizlilik) denir. Artık bu dönemde o, tamamen gizlidir; ama sağdır. İmâmiyye, daha önce sözünü ettiğimiz hâdislerde belirtilen alâmetlere yeni birtakım unsurlar daha ekler¹⁴⁶ ve onlara göre bu alâmetler tamamlanınca, Mehdi, yalan, haksızlık, dinsizlik gib hertürlü menfî cereyanların hüküm sürdüğü; rüşvet, fâiz, zinâ, hırsızlık, adam öldürme gibi bütün haramların helâl sayıldığı; namaz, zekât, oruç gibi dinî emirlerin terkedildiği; iyiliği emir ve kötülüğü yasaklamanın kalktığı; zulmün ve adâletsizliğin yayıldığı; mü'minlerin tutunacakları dalların koptuğu; Kur'an ve İslâm'ın sâdece isimlerinin kaldığı ve sâire gibi bozuk bir zamanda ortaya çıkacak ve yeryüzünü yeniden adâletle dolduracaktır. Ancak ondan önce, "mehdilik" dâvâsı güden birçok kişi çıkacak ve halkı aldatacak, Ramazan ayında herkesi dehşete düşürecek bir ses onu bildirecek, ayın ayda güneşle ay arka arkaya tutulacak ve sonra "Mehdi" zuhûr edecektir. Bedir savaşına katılanların adedince 313 kişi ona Kâbe'de bey'at edecek ve onları bütün mü'minler takib edecek, Mesih inecek ve namazda ona uyacak, Deccal'ı öldürecek, neticede İslâm bütünüyle âleme yayılacaktır. Bu bir inanç esasıdır.

Görülüyorki İmâmiyye de, diğer Şûî fırkalarda olduğu gibi, "Beklenen Mehdi'nin ölmediği ve sağ olduğu inancındadır. Esasen bu husus, mehdiliğe inanan zümrelerin hemen hemen pek çoğunda rastlanan bir durumdur.

Şîa içinde, mehdilik görüşleri bakımından dikkati çeken iki fırka Zeydiyye ile İsmâiliyye'dir.

M e h d i l i k, Hz.Hüseyin'in torunu Zeyb b.Ali (122-740)'ye uyarların mezhebi olan *Zeydilik*'te özel bir mâna taşır. Herşeyden evvel Zeydilik, mehdiliği imâmetin şartı olarak görür; çünkü onlara göre imam İmâmiyye inancının aksine tayin veya nas yoluyla değil, zulmün kaldırılması ve adâletin yerleştirilmesi için kılıçla dâvette bulunan kimsedir. Böylece İmâmiyye, adâleti tesis edecek imamın, m e h d i sıfatıyla kıyâmetten önceki bir zamanda zuhûr edeceğine inanırken, Zeydiyye gelmesi beklenen bir imam değil, doğrudan doğruya kendine dâvetle ayaklanacak bir mehdî-imamı kabul etmektedir, yani onların, "diğer Şûîlerin birgün kılıçla ortaya çıkacağını bekledikleri cinsden bir mehdiye ihtiyaçları olmamıştır"¹⁴⁷. Maamafih Milel ve Nihal müelliflerine göre, Zey-

146 Meselâ el-Meclisî, *Bihârul-Envâr*'ın 51-53. ciltlerinde, Mehdi'nin zuhûr alâmetleri ile ilgili rivâyetleri uzun uzadıya ele alır.

147 Bk.: eş-Şeybî, *es-Sılatu Beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyuf*, 170-1, ayr. bk., 228.

dîliğin bir kolu olan Cârûdiyye'nin bazı mensupları, diğer Şîî fırkaları gibi, ölmediğine inanılan birini "Mehdî" olarak beklemektedirler. Bunlar, "en-Nefsu'z-Zekiyye" lâkabı ile tanınan Muhammed b. Abdillâh b.el-Hasan b.el-Hasan b.Ali b.Ebî Tâlib (143 /762)'in ne öldüğünü ne de öldürüldüğünü kabul ederler. Onlara göre Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye, "Beklenen Mehdî"dir¹⁴⁸. Maamafih bizzat en-Nefsu'z-Zekiyye, sağlığında kendi "mehdiliğine" inanmış olmalı ki, yazılarında kendisi için "Mehdî" lâkabını kullandığı görülmektedir¹⁴⁹. Bu arada en-Nefsu'z-Zekiyye'nin "mehdiliğine", Muğîriyye gibi Gulât'tan olan bazı Şîî fırkaları ile Muhammediyye gibi bir İmâmiyye fırkası da inanmaktadır¹⁵⁰. Cârûdiyye fırkasının diğer bazı mensuplarının da, başka isimleri "mehdî" olarak bekledikleri bilinmektedir¹⁵¹. Ancak Cârûdiyye istisnâ edilecek olursa, Zeydiyye'nin "Beklenen Mehdî" veya "Gizli İmam" fikrine karşı olduğu kesindir¹⁵².

Müfrit bir Şîî mezhebi olan İsmâiliyye, İmâmiyye'nin altıncı imamı Câfer es-Sâdık (148 /765)'in ölümünden sonra ortaya çıkmıştır ve yedinci imam olarak onun büyük oğlu İsmâil (158 /774)'i tanımaktadırlar¹⁵³. Onlar, bugün, "mehdilik"ten, Zeydiyye'nin veya İmâmiyye'nin anladığı şekilde zulmün kılıçla ortadan kaldırılması ve adâletin yayılması anlayışını kastetmemekte; kılıçla ikâme yerine bâtinî bir anlayışla dînin islâhı ve yenilenmesi fikrini benimsemektedirler¹⁵⁴.

Şîî zümreler, devrin siyâsî şartları icâbı ağır tazyik altında bulundukları için, faaliyetlerinde gizliliğe azâmî ölçüde riâyet etmişlerdir. Bilhassa doğunun eski dinleri ve yeni-Eflâtuncu felsefeden derlenmiş fikirleri ile İslâmiyet'ten tamamen uzak ve hattâ ona fevkalâde zararlı menfî ve müfrit bir inanış olan Bâtîniyye'nin sevk ve idâre ettiği İsmâiliyye, kuruluşundan sonraki ilk birbuçuk asır kadar gizli kalmıştır. Bu zaman zarfında, d â î'ler vasıtasıyla fikirlerini yaymaya gayret göstermişlerdir. Ortaya attıkları, zulüm ve istibdadla dolu dünyayı adâlet ve doğrulukla dolduracak bir "mehdî"nin geleceği fikri, bilhassa idâreden

148 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 33; el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, 66 v.d.; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/157 v.d.; en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 21.

149 Bk.: el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab*, 3/294; Avni İlhan, *Mehdilik*, 63.

150 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 53-4, 218; el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, 23-5; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/176.

151 Bk.: el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 33-4.

152 Krş. Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, 3/243; Goldziher, *el-Akide ve's-Seria*, 211.

153 İmâmiyye'ye göre İsmâil, babası Câfer es-Sâdık'ın sağlığında, 145/762 yılında ölmüştür. Bk.: Mustafa Gâlib, *Târihu'd-Da'veti'l-İsmâiliyye* (Beyrut 1965), 137, 144.

154 Krş.: eş-Şeybî, *es-Silatu Beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'*, 228.

memnun olmayan ve iktisâdî buhrandan en fazla müteessir olan işçi sınıfından sayıları gittikçe artan muhalif zümreleri kendilerine kazanmada hayli faydalı neticeler hâsıl etmiştir. Öyle ki, Bahreyn dâîleri, bir ara, Bahreyn'de iktidârı ele geçirerek **Karmatî** devletini kurmak başarısını da elde etmişlerdir¹⁵⁵. Daha sonra dâîler yeterince kuvvetlendiklerine, fikirlerinin kitlelerde mâkes bulduğuna ve dolayısıyla, artık “Mehdi'nin ortaya çıkma zamanının geldiğine inandıkları için, 297/909 yılında “gizli imam” olarak görülen Ubeydullah, saklandığı yerden çıkarılarak “el-Mehdi” unvânıyla halife yapıldı ve böylece İsmâîliler, **Fâtımî Devleti** adıyla anılacak bir devlet kurmuş oldular. Bu devletin 597/1171 yılında Selâhaddin Eyyûbî'nin zaferi ile ortadan kaldırılmasından sonra, İsmâîlilerdeki “mehdi” inancı, kısmen “gâib imam” anlayışına dönüşmüş olmakla birlikte, esas itibarıyla İsmâîlî zümrelerin başlarında bulunan imamın kudsîyetine olan aşırı inançla, ihtifâleci fikirlerden uzaklaşma temâyülü içine girmiştir, denebilir. Böylece “gâib imam”ın bütün selâhiyetlerine sâhip olan ve şu anda başta bulunan “hüccet”, kılıçla zulmü kaldırıp adâleti getirecek bir “mehdi” değil, dini ıstâh eden ve yenileyen mânevî bir önderdir; ve neticede İsmâîlilerde, İmâmiyyece anlaşıldığı mânada bir “intizar” fikri mevcut değildir¹⁵⁶.

Bâtınîlikten kaynaklanan müfrit Şîî fırkalarında biri olan Nusayriyye'de ise, “mehdîliğe” daha değişik bir mâna kazandırılmıştır. Mezhebin kurucusu Muhammed b.Nusayr en-Nemîrî (270/883), İmâmiyye Şiasının onbirinci imamı el-Hasan el-Askerî (260/873)'nin “bâb”ı olduğunu ileri sürmüş ve onun vefâtıyla da oğlu Muhammed b.el-Hasan'ın mehdîliğini kabul etmiştir¹⁵⁷. Böylece o, İmâmiyye'nin “sefir” veya “nüvâb” dediği onikinci gâib imamlar irtibat kuran şahısları yerine kendini ikaame etmekte ve bu görüşüyle de son devirlerin, Şîilikten doğan Bâbîlik fırkasına zemin hazırlamış olmaktadır¹⁵⁸.

Nitekim **Bâbîlik**, İmâmiyye Şiası içinde teşekkül eden **Şeyhîlik** adlı bir tarikatın mahsûlüdür. Kısaca Şeyhîlik, Şîî-İmâmiyye'nin onikinci imamının kayımdan sonra başlayan G a y b e t - i S u ğ r â (Küçük

155 Karmatiler hk. bk.: Muhammed Hammâdî, *Karmatilerin İçyüzü*, Çev., İ. Hatib Erzen, Ankara 1948; Sâbit Sinan, *Târihu Ahbârî'l-Karâmîta*, Nşr. Subeyl Zekkâr, Beyrut 1971; Ârif Tâmir, *el-Karâmîta*, Beyrut, t.zr.; M. Şerefeddin, “Karamita ve Sinan Reşidüddin”, *Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Mec.*, (İst. 1928), Sa.7, s.26-80.

156 Bu hususta bk.: Sami Nasib Makarem, *The Doctrine of the Ismailis*, London 1972; Seyyed Hossein Nasr, *Ideals and Realities of Islam* (London 1966), 147-172.

157 Bk.: L.Massignon, “Nusayriler”, *İslâm Ans.*, 9/368; Ahmet Turan, *Les Nusayris de Turquie dans la Region d'Hatay* (Doctorat de III.e cycle, Paris 1973), 21.

158 Nusayrîlik hk. bk.: E. Ruhi Fığlalı, *Çağımızdaki İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 143 v.d.

Gizlilik) devrinden (260-328/873-940) sonraki Gaybet-i Kübrâ (Büyük Gizlilik) döneminde, Şîhlerin "Hüccetullah" olarak gördükleri imamlarının mânevî nûrunu aksettirecek veya onunla irtibat kuracak bir "kâmil şîi"nin varlığı esasına dayanır. Bu iddia ile ortaya çıkarak Şeyhliği kuran Şeyh Ahmed el-Ahsâî (1241/1826), Hz. Muhammed'in hakikatının kendinden önceki peygamberlerde kısmen belirdiğini; sonra bizzat kendisinde (Hz. Muhammed) ve oniki imamda apaçık bir tarzda tecellî ettiğini; ancak bu hakikatın bin yıl gizli kaldıktan sonra şimdi kendisinde ve kendisinden sonra da müridi Seyyid Kâzım Reştî (1260/1844)'de ortaya çıktığını söylemiştir. Ona göre bu iş Allah'ın peygamberlerinde, onlardan sonra imamlarda ve nihayet kendisinde en büyük tecellîsi olduğundan, hepsi de aynı bir varlığın ayrı tezâhürlerinden başka bir şey değildirler. Kısaca bu hakikat, kendilerinde zuhûr eden Allah'tır; çünkü Allah, ancak imamların tavassutu ile anlaşılabilir ve onlara karşı günah işlemek Allah'a karşı günah işlemektir. Onlar, Allah'ın herşeyden münezze olan varlığının bilgisi ile mâlûm olan şeylerin bilgisine açılan "bâb" (kapı)lardır. Onlardan sonra bu bilgi ve hakikatın merkezi ise, "kâmil-şîi" olan Ahmed el-Ahsâî ile Kâzım Reştî'dir¹⁵⁹.

İşte Bâbiliğin kurucusu Mirza Ali Muhammed, bir Şîi tarikatının mensubu olup, aynı zamanda Kâzım Reştî'nin önde gelen müridlerinden-di. Nitekim Şeyhiler, Kâzım Reştî'nin ölümünden sonra, "kâmil şîi" anlayışına uygun olarak, yerine bir halef aramaya başlamışlardı. Mirza Ali Muhammed de bundan istifade ederek ortaya çıktı.

O, mademki Kâzım Reştî kâmil şîi olarak Gaybet-i Kübrâ'dan sonra vaad edilen "mehdi"nin zuhûr vaktinin geldiğini; artık onun "bâb"ının açılacağını ve onun aramızda yaşamakta olduğunu, bu âlemden ayrıldıktan sonra ortaya çıkacağını söylemiştir; işte o "bâb" benim, demiştir. Böylece o, ne Şeyh Ahmed ve ne de Kâzım Reştî'nin kullanmadığı "bâb" adını kendisine tahsisle, kendisinin "Beklenen Mehdi"ye açılan "kapı" (bâb) olduğunu ileri sürmüştür.

Burada Mirza Ali Muhammed, Yahudilik ve Hristiyanlıktaki, "Bin Yıl" (*Millenium*) inanışının Müslümanlığa yaşıyan şekinden hareket etmiştir.* Müslümanlıkta da, Hicretin Onuncu yüzyılının, yani bininci yılının tamamlanıp ikinci binin başladığı sıralarda, "Nebî kabrinde bin yıl kalmayacaktır" şeklinde bir söze dayanarak

159 Şeyhiler bk. bk.: Cl. Huart, "Şeyhiler", *İslâm Ans.*, 11/479-481; C. Browne, "Bah-Babis", *Encyc. of Religion and Ethics (ERE)*, 2/300 v.d.; Muhsin Abdulhamid, *İslâm'a Yönelen Yüce Hareketler (Bâbîlik ve Bahâîliğin İçyüzü)*, Çev., M.S. Yeprem-H. Güleç (Ank. 1972), 55-66.

* Buna göre iki çağ vardır. Yaradılıştan itibaren altı bin yıl geçecek, sonra yedinci binin başında "Mesih çağı" başlayacaktır. Bu konuda bk.: A. B., "Millenium", *Jewish Encyc.*, 8/593; J. A. Macculloch, "Eschatology", *ERE*, 5/373-91; H. A., "Millenium", *Encyc. Britannica*, 15/495-97; *Kitâb-ı Mukaddes*, Vahiy, 20/4-7.

“mehdî” fikrinin canlandığı görülmektedir. *Ancak Mirza Ali Muhammed, bin yıl inanışından mülhem iddiasını, Resûlullah (s.a.s.)’ın Hicretine değil de, bağli olduğu Şii-İmâmîyye’nin Şeyhlik tarikatının onikinci imam anlayışına dayar. Şöyle ki, Şii-İmâmîyye’nin onikinci imamı, 260/873 yılında kaybolmuştur. Onun kaybından sonra 328/940 yılına kadar G a y b e t - i S u ğ r â devri sürmüş ve bu müddet zarfında onikinci imam, kendi nâiblerine, yani sefirlerine gözükmüş ve onları irşâd etmiştir. 328/940 yılında son sefirin ölümü ile hakikaten tam bir gizlilik, G a y b e t - i K ü b r â dönemi başlamış ve böylece onikinci imama, yani “Mehdî”ye açılan kapı kapatılmıştır. İşte bu kapının açılması, onun kaybından bin yıl sonra olacaktır ki, bu da 1260 Hicrî eder. Nitekim Mirza Ali Muhammed de 1260/1844 yılında, kendisinin “bâb” olduğunu iddia etmiştir¹⁶⁰. Aslında b â b , gelmesi beklenen ve gelişiyakın olan daha önemli birinin haberciliği demektir. “Büyük Zuhûr” bu beklenenden önce gelen Mirza Ali Muhammed, başlangıçta ortaya attığı ve “mehdî”ye açılan bâb olduğu yolundaki iddiasında bir adım daha atarak, kendisinin “Beklenen Mehdi” olduğunu ileri sürmüştür. O, bunuula da yetinmemiş, “Allah, daha önceden Muhammed’i göndermiş olduğu gibi, şimdi de beni göndermiştir” diyerek peygamberliğini ortaya atmış ve eseri *el-Beyân*’ın, Kur’ân-ı Kerim’den daha üstün olduğunu iddia etmiştir¹⁶¹.

Mirza Ali Muhammed’in bu iddiaları, Onüçüncü Hicrî (m.19) asırda, İran şahlığının koyu diktası altında perişan olan ve zulme uğrayan geniş halk kitlelerinde, beklenen alâkayı doğurdu; çünkü halk, kendilerini selâmete çıkaracak bir kurtarıcı beklemekte idi. Maamafih Mirza Ali’nin iddiaları, Şeyhlik tarikatına bağli câhil halk tabakalarında tutunabilmiş olmasına ve üstelik emperyalist emellerine çok uygun geldiği için İngilizlerin büyük desteğini kazanabilmiş olmasına rağmen, Azerbeycan’daki âlimlerce küfrüne fetvâ verilmiş, muhtelif yerlerde hapse atılmış ve nihayet Tebrîz’de 27 Şaban 1266/8 Temmuz 1850’de kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Daha sonra cesedinin veya kemiklerinin, yerine geçen Bahâullah’ın emriyle Akkâ’ya nakledildiği rivâyet edilmektedir¹⁶².

* “Bin yıl” inanışı hakkında İslâm’ın görüşünün çok özlü bir hülâsası için bk.: Celâleddin es-Suyûtî (911/1505), *el-Keşfu fi-Mucâvezeti hâzihi’l-Ummeti’l-Elfe*, Ali b. Husameddin el-Muttakî (957/1567)’nin *el-Burhân fi’Alâmâtü Mehdiyyi Âhiri’a-Zamân* adlı eseri içinde (v. 1b-9b), Bâyezid Umûmî Ktb. Nu. 829.

160 Bk.: C. Browne, “Bab-Babis”, *ERE*, 2/300; M.Abdulhamîd, *İslâm’a Yönelen Yıkıcı Hareketler*, 73; Goldziher, *el-Akide ve’s-Şeria fi’l-İslâm*, 271; N. Özşüca, *Bahâî Dini* (Ankara 1967), 7-8.

161 Bk.: M. Abdulhamîd, *İslâm’a Yönelen Yıkıcı Hareketler*, 75-6, 115 v.d., 155 v.d.

162 Bk.: Cl. Huart, “Bâb”, *İslâm Ans.*, 2/164; *Bahâîliğin Birinci Yüzyılı*, İngilizceden çev.Mecdi İnan (İst.1948), 25.

Önceleri Subh-i Ezel Yahyâ Nûri'ye tâbi olan Mirzâ Hüseyin Ali, sürgün edildiği (1864) Edirne'de, kendisine "Bahâullah" adını takarak "Bâb"ın geleceğini söylediği "*Men Yuzhiruhullah*" (Allah'ın Ortaya Çıkaracağı Kimse), başka bir ifade ile "Beklenen Gerçek Mehdi" olduğunu ileri sürmüştür. Maamafih Mirza Hüseyin Ali, sonraları bu iddiasına yeni birtakım unsurlar daha ekleyerek, Mehdiliğini, yeni bir din kuruculuğuna kadar götürmüştür.

Şîa ve Şiadan etkilenen fırkalar dışında, mehdiliğin inanç konusu yapıldığı ve doğrudan doğruya bir merkez fikir kılındığı yegâne mezheb, son devrin "nev-zuhûr" mezheplerinden Kâdiyânîlik'tir. Daha önce mesihlik konusundaki görüşlerini aksettirdiğimiz Kâdiyânîlik için mehdilik, mesihliğin ayrılmaz bir parçasıdır. Nitekim Gulam Ahmed, mesihlik iddiası ile beraber mehdiliğini de ortaya atarken, "günümüz insanının kalbinde Kur'ân'ın yer tutması, ancak hususî olarak seçilmiş temiz bir adamın aracılığı, hislerin yenilenmesi ve insanların Rabbinden ruhun üflenmesiyle olur. Bunu yapacak da Âlemlerin Rabbi vasıtasıyla hidâyet olunan Mehdi'dir..." demektedir¹⁶³ ve arkasında mehdiliğini ilân edip, Mehdi olarak vazifesinin Allah'ın birliğini semâvî alâmetlerle yeniden kurmak olduğunu söylemektedir¹⁶⁴. Ayrıca o, Mesih ile Mehdi'nin iki ayrı kişi değil, tek kişi, yani kendisi olduğunu belirttikten sonra¹⁶⁵, gerek Şîa gerek Ehl-i Sünnet'in kabul ettiği, Mehdi'nin Hz.Fâtıma'nın soyundan geleceğine dair hadisleri, uydurma oldukları gerekçesiyle reddeder¹⁶⁶.

Maamafih "mehdi" hakkındaki hadisler arasında, bu mezhebin üzerinde en çok durduğu hadis, "İsâ'dan başka Mehdi yoktur¹⁶⁷" şeklinde olamıdır. Onlara göre, mademki Hz.İsâ'nın öldüğü ve ikinci defa dünyaya gelecek kimsenin mesihliği yani Gulam Ahmed'in mesihliği İsâ b.Meryem adıyla isbat edilmiştir, o halde Gulam, kesinlikle Mehdi'dir. Üstelik *Buhârî* ve *Muslim* gibi meşhur hadis kitaplarında, Mehdi'den söz edilmeyip, âhir zamanda yalnızca Hz.İsâ'nın geleceği söylenmiştir. Bu da Gulam'ın mehdiliğinin kesin delili sayılmalıdır¹⁶⁸.

163 Bk.: Gulam Ahmed, *Sırru'l-Hilâfe* (Amritsar 1312/1894), 37-8. Ayr. krş.: G.Ahmed, *Jesus in India*, 17-8.

164 Bk.: Gulam Ahmed, *Jehad and the British Government-Suppl.V*. Ayr. krş.: G. Ahmed, *The Will* (Rahwah, trz.), 27.

165 Bk.: Gulam Ahmed, *Hakikatu'l-Mehdi* (Kâdiyân 1899), 20.

166 Bk.: G.Ahmed, *The Kashfu'l-Ghuta*, 11. Ayr. bk.: *Hakikatu'l-Mehdi*, 17-8; *Sırru'l-Hilâfe*, 45, 48, 56; *My Attitude Towards the British Government or the Refutation of an Incorrect Statement* (Lahore 1895), 3.

167 Bk.: Nu'aym b. el-Hammâd, *el-Fiten*, 53 a; el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Mustedrek*, 4/441-2.

168 Bk.: Gulam Ahmed, *Sırru'l-Hilâfe*, 40, *Sefinetu Nâh*, 10.

Diğer taraftan “mehdî”nin çıkışı için, hadislerde belirtilen bütün şartlar tamamlanmış gibidir. Ona göre, “zaman, Mehdi’nin çıkışını gerekli kılıyordu. Allah’a and olsun ki, Hind’deki fesadın bir benzerini, başka bir ülkede görmüyoruz...¹⁶⁹”; “fitne çoğaldı, güçlükler arttı, dünya türlü bid’atlarla doldu, sünnet ve Kur’an terkedildi, şehvetler kalpleri sardı, iyilikler silindi... hadiste söylenen her şey oldu... Allah da bunların düzeltilmesi için beni seçti¹⁷⁰.” Mehdi’nin çıkışındaki diğer alâmetlerden “Ye’cûc ve Me’cûc, zamanımızdaki Rus ve Britanya milletleri ile onların dostlarıdır. Deccal da bunların misyonerleridir¹⁷¹.” Güneşin batıdan doğuşu, İslâm’ın Batı’da doğuş ve yayılışını ifade etmektedir¹⁷². Yerin sarsılması ile güneş ve ay tutulması ise, 1894 Ramazan ayında olmuş ve böylece Gulam’ın şahsında “Mehdi’nin gerçekliğine işâret” tamamlanmıştır¹⁷³. Ancak Mehdi’nin kılıçla ortaya çıkıp adaleti tesis şeklindeki vasfı, Gulam Ahmed tarafından şiddetle reddedilmektedir. Ona göre, “Hz. Peygamber’in ilk benzeri olan Mûsâ’nın mesîhi İsâ nasıl sulhsever idiyse, Hz. Peygamber’in mesîhi olan Ahmed de, İsâ’nın benzeri olarak sulhla hareket edecekti¹⁷⁴.” İslâm’ı kılıçla yayacak ve adaleti tesis edecek yaygın “mehdî” fikrine karşı, Gulam’ın bu tarzda hareket edişinin, şüphe yokki en çok, o sıralarda Hindistan’a olan hâkim olan İngiliz Hükûmeti’nin memnuniyetini celbetmiş olacağını uzun uzun belirtmeye hâcet yok sanırız.

Görülüyorki m e h d i l i k , İslâm dünyasında oldukça geniş akisler uyandırmıştır. İslâm tarihi, burada sâdece görüşleri ve tezâhürleri bakımından câlib-i dikkat bulduğumuz için mehdilik anlayışlarını naklettığımız fırkalar ve bilhassa Şîî fırkaları dışında, neredeyse sayılamayacak kadar çok mehdî iddiacılarıyla doludur. Nitekim Yemenlilerin beklediği Kahtânî kurtarıcı¹⁷⁵, Emevîlerin iktidardan düşüşleri ile birlikte hâkimiyeti ve iktidârı geri getireceğine inanılan Sufyânî Mehdi¹⁷⁶,

169 Bk.: *Sırru’l-Hilâfe*, 45.

170 Bk.: *Hakikatu’l-Mehdi*, 15-7.

171 Bk.: Gulam Ahmed, *Ayine-i Kemâlât-ı İslâm*, (Lahor, trz., 1. bs: 1893), 374, *My Attitude Towards the British Government*, 6-8.

172 Bk.: Nezîr Ahmed, *el-Kavlu’s-Sarih*, 92 v.d.; Muhammed Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, 246.

173 Bk.: Gulam Ahmed, *Sırru’l-Hilâfe*, 55, *Seînetu Nuh* 10.

174 Bk.: Gulam Ahmed, *Sırru’l-Hilâfe*, 51; Muhammed Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, 13, 81-2; Quazi Abdullah, *The Crying Need of the Age Fulfilled* (London, trz), 12.

175 Bk.: eş-Şa’rânî, *Muhtasar Tezkireti’l-Kurtubî*, 147-8; Van Vloten, *es-Siyâdetu’l-Arabiyye*, 121.

176 Bk.: et-Taberî, *Târihu’r-Rusul*, 3/1320; Philippe Hitti, *History of the Arabs*, 286 (Arapça trc.: *Târihu’l-Arab*, 1/357-8); Van Vloten, *es-Siyâdetu’l-Arabiyye*, 120-1.

Hind Mehdisi Cavnûrlu Seyyid Muhammed (910/1504), Mağrib Mehdisi Abdullah b. Tûmert (524/1130), son devirlerin Sudan Mehdisi Muhammed Ahmed (1303/1885), Somali Mehdisi Muhammed b. Abdillâh Hassan (1339/1920), Amerikalı Zencî Müslümanların Mehdisi Eliâh Muhammed ve daha niceleri¹⁷⁷, cemiyetin huzursuz ve karışık günlerinde, hep hadislerin gölgesine sığınarak ya kendilerine teveccüh sağlayıp siyâsî çıkar, yahut da bilhassa son devirlerdeki Mehdi iddiacılarında görüldüğü gibi, sömürgeci Hristiyan devletlerin İslâm memleketleri üzerindeki artan nüfuzlarını kırmak için ortaya çıkmışlar¹⁷⁸, veya tam tersine onlara yaranmak maksadıyla yeni tip mehdilikler icâd etmişlerdir¹⁷⁹.

Netice itibariyle Mehdi konusundaki haberlerin kaynağı ihtidâ etmiş Yahudi ve Hristiyan râvilerdir dense de¹⁸⁰, hadislerden bir kısmına bağlı kalınıp “Mehdi” ümmete, insanların ayrılığa düştüğü, din ve ahlâk cihe-tinden zaafa uğradığı devirlerde yol gösterip onları aydınlatan herkese verilen bir isimdir¹⁸¹ görüşüne ağırlık verilse de, Kıyâmetten önce gelecek bir m e h d î fikri bütün canlılığıyla ayakta durmaktadır. Ancak Şiîler için bir inanç konusu olan “Mehdi”, Sünnî-İslâm dünyasında u s l - i d î n ’e dâhil bir akîde olarak yerleşememiş olmasına rağmen, renkli ve canlı süsleriyle birtakım mâcerâcılar, dünyevî ve siyâsî emel sâhiplerinin ve çâresiz kitlelerin alâka merkezi olmuş ve olmaktadır.

177 İslâm tarihindeki mehdiler hk. bk.: Sa’d Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyetu fi’l-İslâm*, 81-273; Margoliouth, “Mahdi”, *ERE*, 8/336 v.d., “On Mahdis and Mahdiism”, *PBA*, 214-233; Tevfik Ahmed el-Bekrî, *Muhammed Ahmed el-Mehdi* (Kahire 1944), 5 v.d.; T.P. Hughes, “Mahdi”, *A Dictionary of Islam* (London 1896), 305; Goldziher, *el-Akide ve’s-Şeria fi’l-İslâm*, 216, 271; Macdonald, “Mehdi”, *İslâm Ans.* 7/474-9; J. Darmesteter, *Le Mahdi-Depuis les Origines de l’Islam jusqu’à nos jours*, Paris 1885; Muhammed Ali, *The Ahmadiyyah Movement*, 340.

178 Krş.: Goldziher, *el-Akide ve’s-Şeria fi’l-İslâm*, 219.

179 Bâbülik ve Kâdiyânîlik örneğindeki gibi.

180 Krş.: Van Vloten, *es-Siyâdetu’l-Arabiyye*, 112-3; Muhsin Abdulhamîd, *İslâm’a Yö-nelen Yıkıcı Hareketler*, 47-8, 53.

181 Krş.: İbn Hanbel, *Musned*, 3/37; İzmirli İsmâil Hakkı, “Mehdi Meselesi”, *Schiller reşad Mec.* XIII (30 Rebîyülevvel 1332), Sayı. 285; Muhsin Abdulhamîd, *İslâm’a Yö-nelen Yıkıcı Hareketler*, 52. Nitekim büyük Türk hikâyecilerinden Ömer Seyfeddin de, 1912 Balkan Sa-vâş’ından sonra yazdığı “Mehdi” hikâyesinde, bir hocanın ağzından Kur’an-ı Kerim’deki “... Her milletin bir yol göstericisi vardır” (Ra’d, 7) âyetini esas olarak, “avâm o tek ve hayâlî Meh-di-yi beklerken biz, Türk, Arap, Fars ve diğer İslâm mütefekkirleri kendi hâdilerimizi, hakîkî mehdîleri beklemeliyiz...” demek suretiyle, Mehdi’nin insanlara, milletlere kurtarıcılık yapan-lar olduğunu belirtir. Bk.: *Nokta*, Nşr. Şerif Hulûsi (İstanbul 1956), s. 16-21.